

KERMES, CRVAC - I JOŠ NEKA CRVENA BOJILA

SREĆKO LORGER

SAŽETAK: Polazeći od romanizma arapskog podrijetla *alkermes*, odnosno *kermes*, što je istoznačnica za *crvak* ili *crvac* (fonetska dubleta za *crv* i adj. *crveno*), navode se idiomi za “crvena bojila” na istočnoj strani Jadrana, različite primjene i postanja. Tako se npr. balkanski turcizam *grimiz*, točnije *purpur* ili grecizam *porfir* (grč. *porphýra*, lat. *purpura*), povezuje se s malakonimom *volak* (*Murex brandaris*) koji u Boki kotorskoj dobiva prepoznatljivu formu *prpor* i *prmpor*. *Purpur* se kod starih pisaca inače prevodi kao *crvak*. Značenjsku vezu *crv* = *crveno* uočavamo u riječi *črvit* (Rab), *čarvit* (Susak) - “mastiti jaja, robu...”. Na Ižu “*crv*” i “*prašak za bojanje tkanine*” - *črv*, dem. *črvić* i *črvak*, *črvilo*. Posljednji primjer odvodi nas do ribarskog termina *krka* (Korčula), *korka* (Dubrovnik), što je dalmatski leksički ostatak od lat. *cortex* (kora) > tal. *corteccia* (*còrtice*) - “kora koja služi ribarima za *tanganje* mreža”. U vrbničkom govoru na otoku Krku potvrđen je arhaični pridjev *črmani* (*črman*) > *černi* u značenju “crvenkasto-žut, narančast”.

Alkèrmes se ne spominje u dijalekatskim rječnicima, već samo u glosarima “specijaliziranih kuharica” u značenju “crveni prašak za bojenje hrane”¹ ili posve neodređeno “vrsta likera”². Pri tumačenju riječi prepleće se zoološko, botaničko, pa i kemijsko nazivlje. Ovo bojilo, poznato u prehrambenoj industriji, dobiva se od uši *Coccus ilicis* (*Kermes vermilio*, *Hermes ilices*, *Lecanium ilicis*...), točnije sušenjem na suncu ženki i jaja tih insekata koji žive na mediteranskom hrastu (*Quercus ilex*), a u nas se naziva **česmina**,³ **česvina** ili

¹ Ivana Prijatelj Pavičić, *Kuharica none Carmen - stara prošlostoljetna dalmatinska kuharica*. Zagreb: Profil, 2005: 286.

² Gioia Calussi, *Sapori de Dalmazia - ricette, aromi e tradizioni*. Trieste: Mgs press, 1997; preveo Joško Alborghetti pod naslovom: *Kuharica dalmatinskih gospođa*. Split: Feral Tribune, 2002: 245.

³ Roberto de Visiani u svom katalogu bilježi *česmina*, *carnika* (SDS, 45).

črnika,⁴ tj. **cernika** (Šulek, JIB), **črnika**, **čarnika**.⁵ U Hercegovini još **česmika** i **česmrka**.⁶ Taj je hrast “označio” mnoge toponime.⁷

Parazit *Coccus ilicis* bio je sastavni dio svijetlocrvenog likera *alkèrmes*, osobito popularnog u Italiji u 19. stoljeću, pa tako i na našoj obali. Alkoholnoj osnovi (etanol) dodavala se ružičasta voda sa šećerom i esencijom cvijeta naranče, klinčića, muškarnog oraščića... Zapravo, to je modernizirana verzija “medicinskog” recepta iz 9. stoljeća koji je doživio razne modifikacije. Tonikum (nlat. *tonicum*, grč. *tónos* - “napetost”) *confectio alchermes* sadržavao je nekuhanu niti svile, sok jabuke, mljevena zrnca bisera, mošus, ambergris (neka mirišljiva supstancija dobivena od kitova ulja), listić zlata, šećer, cimet, med i ekstrakt ružinog ulja. U srednjem vijeku smatrao se efikasnim sredstvom za liječenje boginja i ospica, jačanje srca, te uopće za okrepljenje organizma.⁸

⁴ Dok kajkavski leksikografi za *ilex* imaju **cer** ili **cerovo drvevo**, na priobalju se donose likovi *crnika*, *česvina* i sl. Mikalja - *carnika* (*Blago*, 46), Kašić - *cesvina* (*Manu*, 16), Vrančić - *cseřvina* (*Dict*, 46), Della Bella - *chesvina* (*Dizion*, 285), Stulli - *càrnika* (*Rjecs*, 1, 70) itd.

⁵ Žarko Muljačić, »Iz otočne toponomastike.« *Čakavska rič* 1/2 (1971): 19-28, određuje etimologiju toponima **Božava** (Dugi otok) prema *Ilex aquifolium*. Naime, božikovina i česvina biljke su iz različitih obitelji ali su obje zimzelene i obje u svom latinskom imenu sadrže *ilex*. “Hrvati su na mjestu današnje Božave našli Romane od kojih su saznali da romansko ime tog naselja ima veze sa zimzelenim stablom ili grmom koji su oni tek nedavno bili upoznali. Ta im se biljka pričiniila sličnom božikovini koju su upoznali prije dolaska na Jadran, u Lici. Iako božikovina danas ne raste samoniklo na Dugom otoku (a vjerojatno je tu nije bilo ni onda), lako se moglo desiti da su Hrvati na Dugom otoku nazvali tako *Quercus ilex*. Kad su kasnije saznali da su ga njihovi sunarodnjaci nazvali *crnika*, *črnika*, *čarnika* i sl., počeli su i oni tako zvati tu biljku, ali je ime naselju već bilo dato i izgubivši oslonac u apelativu, postalo je semantički ‘neprozirno’”. Uzgred, spomenimo i vrstu *Quercus coccifera*. Taj sredozemni hrast na Pelješcu nazivaju **oštrika**.

⁶ Alfred R. Pichler, »Prilozi poznavanju narodnih imena biljaka u Hercegovini.«, u: *XI. izvještaj Velike gimnazije u Mostaru*. Mostar, 1905: 1-26.

⁷ U *Statuta et leges civitatis et insulea Curzulea (1214-1558)*, koji je uredio Jaromir J. Hanel (JAZU, 1877), nalazimo *Cesuin dol* (MHJSM, 1, 133). To nas nedvojbeno upućuje na **Česvin dol**. U prijevodu *Katastika imanja korčulanske komune* Ivo Kastropil taj je lokalitet identificirao kao **Vèla Česvìnova** i **Màla Česvìnova** (*Korčulanski statut*, priredio i preveo Antun Cvitanić. Zagreb-Korčula, 1987: 165). Petar Skok u svojim toponomastičkim ispitivanjima navodi ove primjere: uvala **Črnika** (Krk), *Slav*, 31; geonim **Črnika** (Rab), *Slav*, 63; šuma **Čarnika** (Silba), *Slav*, 87; školj **Čarnikovac** (kod Molata), *Slav*, 98; kornatski otočić **Crnikovac**, *Slav*, 129, 130; geonina **Crnike** (Pašman), *Slav*, 136; uvala **Česminova** (Brač), *Slav*, 176; geonim **Česmìnica** (Hvar), *Slav*, 185; rt **Česminov** (Hvar), *Slav*, 188; geonim **Česvinice** (Korčula), *Slav*, 206; školj **Česvinica** (kod Lastova), *Slav*, 224; itd.

⁸ Uz mnogo vremena i malo sreće, u samostanskoj knjižnici Male braće u Dubrovniku nakon posljednjih “rekonstrukcija”, mogao bi se pronaći i taj zametnuti “lijek”. Uostalom, još se u antici vjerovalo da je grimizna boja dobivena od *Coccus ilicis* koristan lijek, te da se stavlja na svježije rane. Plinije piše: *Coccus ilicis, vulneribus recentibus ex aceto imponitur. Epiphoris ex aqua, et oculis suffusis sanguine, instillatur. Est autem genus ex eo in Attica fere et Asia nascens, celerrime in vermiculum se mutans, quod ideo scolecion vocant, improbantque. Principalia eius genera diximus* (NH, lib. 24, 4, 3).

U talijanskome *alchermes* je *liquore dolce speziato di colore rosso* (Ru, 53), *liquore ottenuto distillando un infuso di spezie in soluzione alcolica, aromatizzato con essenza di rose e colorato di rosso con una speciale cocciniglia o con altri coloranti vegetali* (Ga), *liquore spiritoso colorato di rosso granatino con estratto o di chermes o di cocciniglia...* (To, 1, 101).⁹ Nicola Zingarelli dodaje i varijantu *alquermes* iz 1567. godine (Zi, 66).

Zanimljivo je da se Gioia Calussi, opisujući neke orijentalne običaje u dalmatinskoj *kužini*, ne drži uobičajene ortografije, već piše - *alkermes*:

*Il burro era offerto nel portaburro di cristallo o si formavano con esso dei deliziosi fiori con un coltellino a lama arricciata, intinto nell'acqua fredda: i fiori restavano bianchi o si tingevano con un succo di **alkermes** e si disponevano con foglie di limone sul piatto* [Maslac se posluživao u kristalnoj posudi i od njega bi se pravili divni *fjori* (cvjetovi) nožićem s valovitom oštricom umočenom u hladnu vodu: cvjetovi bi se ostavili bijeli ili bi se obojili sokom od *alkermesa* i rasporedili se na pjat s listovima limuna].¹⁰

U zaleđu Zadra naći ćemo i na jednu suvremenu književnu potvrdu: *Ja bih zaprašio - u početku pješice, a kasnije, bogme, i Niogrmom - u Žagrovac, i provodio večer u razgrijanoj popovoj kuhinji, pijući nebrojene kafe i čašice nekog preslatkog **Alkermesa**, popadijina kućnog proizvoda s mirisom laka za nokte.*¹¹

Fran Kurelac, proučavajući jezik gradišćanskih Hrvata, u jednoj narodnoj pjesmi (*Jačke*, 276) nalazi **alkermoš** (notiran i u ARj, 1, 75): *Oh smrt strašna, oh smrt huda, / Kulika li činiš čuda! / Spominanje žuhko tvoje / Rani jako srdce moje. / Kigoder tvoj čemer kuša, / 'Z njega pojti mora duša. / Koga strila tvoja rani, / Purpur njega ne obrani. / Zahman su mu patekari, / Zahman fini i doktori. / Ni mu triba pojti v Padvu, / Nit v nijednu apateku. / Zahman su mu hamajlije, / Zahman vražje vse coprije. / Na stran mora deti listje, / Na stran flaštre i korenje. / Nit napitak **alkermoša**, / Niti bratja 'z Beč-varoša / Ne mogu ga občuvati...*

⁹ U prvom izdanju svoga rječnika Niccolò Tommaseo (ToBe) je nešto opširniji: *Con questo nome si qualificano certe Preparazioni farmaceutiche, e certi speciali liquori spitosi colorati di rosso granatino, sia con estratto di chermes sia colla cocciniglia... Quei che sono usati di prender l'oro nella conserva d'alchermes, lo rendono tutto nelle fecce senza un calo che al mondo sia.*

¹⁰ Gioia Calussi, *Profumo de Dalmazia - aromi, sapori e tradizioni della cucina dalmata*. Udine: I. R. C. I, Del Bianco Editore, 1995: 127. I ta je knjiga prevedena: *Miris Dalmacije: arome, okusi i tradicije dalmatinske kuhinje*. Split: MT, 2008.

¹¹ Vladan Desnica, *Olupine na suncu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1952: 223-224.

Skok (ERj, 1, 23) drži da složenica *alkermoš* nije jasna, jer *krmez* nikada ne znači “napitak”.

U druge se svrhe koristila tamnocrvena tvar biljke *kèrmes* (*Phytolacca decandra*, *Phytolacca americana*) - za bojenje vina i tkanina. Narodna su imena još: *vinobojka*, *grozdoboja*, *grozboja*, *murićep*, *solima*, *solina*, *fitolak*... U ARj (5, 601) stoji *křměz*. *Njeka biljka u koje su plodovi zrna puna crvenoga soka. Korijen joj je ljekovit.* U Škaljića (*Turc*, 420) *křměz* je: 1. lijepa ugasita crvena boja koja se dobija od istoimenog veoma sitnog insekta. Krmez je porijeklom iz srednje Azije. Iz njega se vadi boja krmez, od koje se pravi karmin za usne; 2. Ono što je crvene boje kao krmez; 3. Crveni vuneni šal koji seljaci vežu oko glave.

Alkèrmes potječe od ar. *al-qirmiz* (grimiz) preko perz. *kirm* (crv) < sanskrt. *krmi* (stind. *křmirāgah*, *křmilikā*, *křmijā* i sl.). Ovdje *al* treba promatrati kao arapski određeni član, a ne kao adj. *āl* < tur. *al* < perz. *āl* - “rumen, ružičast”.¹² Upravo je *grīmīz* (adj. *grīmīzan*), među drugim značenjima, “jarko crvena boja od vrste uši na mediteranskom hrastu” (HER, 4, 20). Rijedak je lik *grīměz*, adj. *grīmėzan* (RSA, 3, 630). Voltiggi (*Rics*, 76) ima *grimis*, adj. *grimisni* (“porpora; coccola per tingere in rosso”, “purpurfarbe”). I kod Šibenčanina Jakova Armolušića stoji *grimis* (graf.: Nima vogni ni grimifla): *Cvitom šestim prozva knjige / u kom cvitu ni mirisa, / vele marži jest od rige, / nima vonji ni grimisa* (*Slava*, 23).¹³ Budmani nalazi potvrdu u Angela Dalla Coste: *Grimisnu apostolsku odiću nositi počeše* (ARj, 3, 432).¹⁴ Dodajmo još adj. *kermezinski* (grimizan) [tal. *chermisino /di colore cermisi/*, rus. *кармазинный* (ярко-красная ткань)...], kako piše Mateša Kuhačević. *Zgubiste glavara, kî vam rede poda, / Kî vas već ljubljaše neg' da b' bil od roda. / Kermezinske farbe diku svega grada, / Brajković biskupa još po letih mlada* (42). *Kermezinske farbe u njem srce biše, / Veselje pri njemu svoj koren imiše* (74).¹⁵

¹² Arabizam *alkermes* u europske je jezike ušao preko španj. *alquermes*: port. *quermes*, franc. *kermès*, njem. *Kermes*, arh. engl. *chermes* (Webster, 1913), arh. tal. *chermesi*, *chermoši*, *cremiši*, *kermes* (Zi, 351, 966) itd. U našim se dvojezičnim rječnicima objašnjava kao “smrekov ušenac, štitasta uš, košenil, vinobojka...”

¹³ Djelo *Slava xenscha*... zapravo je polemika sa ženomrzačkim stihovima bračkog pjesnika, sjemenišnog nastavnika i generalnog vikara hvarsko-bračke biskupije, Ivana Ivaniševića, tj. satirem »Od privare i zle naravi ženske« u knjizi *Kita cvitja razlikova* (Mleci, 1642.).

¹⁴ *Zakon czarkovni sloxen i upravglien za naučenje i prosvitgljenje redovnikov harvaskoga naroda od Angela Dalla Costa naučitegla czarkovnoga i svitovnoga zakona, popa czarkve parvostolne spliske*, 1-2. Mnecci, 1778. Stjepan Vučemilo, u popisu termina koje je ARj potvrdio, ne donosi ovaj termin (Stjepan B. Vučemilo, *Anđeo Dalla Costa i njegov “Zakon czarkovni”*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972).

¹⁵ *Život i djelo Senjanina Mateše Ant. pl. Kuhačevića, hrvatskoga pjesnika XVIII. vieka*, na svijet izdao Mile Magdić, Senj, 1878.

U Marulića: *Tko bi podaleč stal, rekal bi: rumen cvit / od ustje nje procvat ali ružice list. / Obraz od sniga slit, ne ki je sasvim bil, / da s kim bi smiša[n] bit grimiza niki dil* (Pisni, 55). *Zaduka za koli gredihu farizi, / a na njih do toli pokrovci grimizi. / Uzde zlati frizi, zlačena žvaoca, / pisana po brizi zlatom sedaoca* (Jud, 20). *Vetranović: Biseru i zlatu i svili grimiznoj / i finom skrlatu skрати vlas, bože moj; / da je zlato i svila i biser za ništa, / kako je prie bila u stara godišta; / i skrlat, moj bože, čin' dragos da skрати, / u odjeću od kože svoj ures da obrati* (SPH, 3, 11). *Još tamo put plata tko dalje zahodi, / povjesma od zlata po sijenu nahodi; / zlato sam to prela većeokrat, gospoje, / i gajtane plela u lugu tuj stoje. / Tuj raste još taka i ljepša travica negoli pritan-ka grimizna svilica* (SPH, 4, 281). *Đurđević: Kraljica se čas odijeva / tvo'em grimizom bez procjene, / od kreposti sunce sijeva / iza zore tvê rumene, / draže ishodi tvoga iz plama / od čistoće zlato u nama* (Đurđ, 207). U Držića (*Tirena*) misli se na sukno vrlo živahne crvene boje: *Nut što se milo sad ljepotom gizdaju, / grimizom jâk zapad a svîte njih sjaju* (njihove haljine sjaju grimiznom bojom kao sunce na zapadu, DjMD, 206).

Grîmîz je balkanski turcizam arapskog podrijetla. Tur. *kırmız* i složenice *kırmızılaştırmak* (pocrvenjeti, učiniti nešto crvenim), *kırmızık* (rumenilo), *kırmızımsı* (rumen)... Navedimo rum. *čârmiz*, bug. *kârmáz*, alb. *kërmës*...

Grimiz, točnije **pûrpûr** (grč. *porphýra*, lat. *purpura*, ali i *murex*), povezuje se s malakonimom **vólak**. Na velikoj je cijeni bio grimiz iz volkove školjke, osobito onaj iz feničke luke Tir. Boja koja se “izvlačila” iz tog rogatog morskog puža (vjerojatnije iz *Murex brandaris*, nego iz *M. trunculus*) kao da je zasjenila njegovu gastronomsku vrijednost, možda i zbog određenih predrasuda. Literatura o toj “sirovini” vrlo je bogata. O volku pišu Aristotel (HA) i Plinije (NH), a Izidor Seviljski daje “etimologiju” kako se cijedi tamna tekućina iz koje se iskuhava purpur: *Murex cochlea est maris, dicta ab acumine et asperitate, que alio nomine cochilium nominatur, propter quod circumcisa ferro lacrimas purpurei coloris emittat, ex quibus purpura tingitur*.

Pavao Ritter Vitezović u svoj će *Lexicon latino-illyricum* (1700-1709) zapisati: “Murex najveća riba na priliku školjke, aliti klapunjke: iz koje krvi napravla-se-rumeni stroj [boja], aliti škarlatni, lostura” (AnJI, 1, 337). Očito je ovdje došlo do “zbrke”. Vinja primjećuje: “Vitezović u ovom slučaju nije poznao *realia* jer, ako ništa drugo, *lostura* sa *murex* nema baš nikakve veze” (JaFa, 2, 137). Dezorijentacija je moguća kada je za volka zabilježeno “čak sedamdeset različitih izraza među kojima se znatnom rasprotranjenošću ističu domaći termini” (JaFa, 2, 135). Navedimo samo jednu koja se temelji na

osnovi koja je u *porphyra* - *purpura*. **Prpor** i **prmpor** u Boki kotorskoj. Rešetar kaže da je *přpor* u Prčnju “vrsta školjke” (ŠtD, 280). Svi istraživači bokokotorskih govora nalaze isto. Musić *přpor* < tal. *porpora* (RBK-sz, 214), Tomanović *přpor* (AkLep, 133), Lipovac-Radulović (RBK-ji, 281) ističe grčko podrijetlo riječi (*Đido ti völi jěsti kùvānē přpore na salātū*). Stulli ima **parpòr** - *lumaca marina grande, limax, cochlea* (Rjecs, 2, 8).¹⁶ **Přpolj** je inače “puž”, te se u rječnicima naznačuje da se tako govori u Dubrovniku (SrRj, 616; BI, 2, 272; ARj, 12, 495). Rešetar uz *přpor* daje i značenje “glühend Aschenstaub” (ražaren pepeo, ŠtD, 280), a s disimilacijskim gubitkom dočetnog -r, s naznakom da se govori u Kninu - **prpa** “zu Staub gevordene Exkreme von Schafen” (brabonjci, ŠtD, 280).¹⁷

I za *přpor* Skok koristi omiljenu sintagmu - “dalmato-romanski leksički ostatak” (ERj, 3, 11). Latinizam *purpura*¹⁸ postoji u glagoljskim knjigama (*Korizmenjak*, Senj, 1508.) i rukopisima. *purъpira* i adj. *purъpira* u *Koluničevu zborniku* (1486.): *Človikъ edanъ biše, ki se oblačaše v' pur'piru* (*Kolun*, 14).¹⁹ *Bihota 2 človika, edanъ bogatъ, a drugi ubogъ, ki bogatacъ ta živeše vele obil'no i slav'no, i oblačaše se v' svite pur'pirne i ot' sukna zlata i srebrna* (*Kolun*, 14). Šiško Menčetić ima **purpura**: *Tko da tuj ne susta u želji ljuveni, / gdi cafti iz usta njoj koralj crveni / purpurom van roze (?) ter kada govori, / jakino od rose da se cvit otvori* (RaZb, 127).

Naš grecizam za *purpur* je **pòrfir**, adj. **pòrfirnī**. Npr. Vuk St. Karadžić u prijevodu Novog zavjeta: *I žena bješe obučena u porfiru i skerlet i nakičena*

¹⁶ I u Poljicima! *Od spuža i prilipaka zna se za ove: oštriga, mušul, školjka, prstavac, članak, jastog, grancikula, råk (birac ili mali råk), spuž (mali spuž = prpor), volak, jezinovac, nanar. U rici i uz kraj mora ima rakā i žabā* (Poljica, 8, 218).

¹⁷ Iz suvremenih rječnika izdvojimo nekoliko značenja. U Gackoj čakavštini (RGČ, 799) *přpa*: 1. lagane čestice koje nastanu gorenjem i koje se dižu u zrak (*Po mēni pāla přpa od ògnja*); 2. ostatak gašenoga vapna koji nije za uporabu (*Īma u jāpnu dōsta přpe, nī dōbro kāmen spāljen*). Slično je ličkoj štokavskoj ikavici: *přpa* - 1. kokošji izmet, 2. žar pokriven pepelom da se ne ugasi kako bi se održavala vatra na ognjištu (Lik, 206). U Imotskoj krajini *přpa*: 1. sitna, mekana zemlja; 2. pepeo sa žeravicom (*Vīdi je li òstā kojī kumpīr pod přpōn!*). Odatle i **přpoška** (*přpoška*) - “pepeo sa žeravicom” (Stud, 375-6). *Přpa* - vruć pepeo u kojem se može što ispeći; *přpor* - mokr pepeo koji služi kao oblog (Im, 298).

¹⁸ Logudorski (sardinski) *pùrpura*, franc. *pourpre*, prov. *polpra*, kat. *porpra*... (REW, § 6862).

¹⁹ Taj stavak Evanđelja po Luki (16,19) Ivan Matija Skarić ovako prevodi: *Biaše niki bogatac, koj-se oblačaše u bagrjanicu, i pritanki postav, i gostjaše-se svaki dan gospodski* (Uvit, /nz, sl. 1/ 503). **Bagrjanica** je Skarićeva “izmišljotina”, umjesto **bagrènica** (grimizni plašt), o čemu će riječi biti kasnije.

zlatom i kamenjem dragijem i biserom, i imaše čašu zlatnu u ruci svojoj punu mrzosti i poganštine kurvarstva svojega (Otk 17,4).²⁰ U starim se rječnicima preuzima preko tal. *porfido* > **pòrfid** (grimizni kamen). Mikalja: *porfid*, *mramor crljeni (Blago)*; Della Bella: *specie di marmo (Dizion, 2, 214)*; Stulli: *mramor scratrampani (Rjecz, 2, 96)*... Kavanjin: *Split četiri [stupa] ima od porfida, / a četiri serpentina, / da ni u Rim nie vida / cilovitieh takmieh stina, / a s četiri temla stara / na Rim isti odgovara (Bogat, 161)*.²¹ *Na zavodke izdubljeni, / vrh porfida pod njima se / u piegavoj vidi stieni / gaetan, kim se vas raj paše, / i gizdava zariznica / puna paoma i krunica (Bogat, 473)*.

Petar Gudelj piše o caru Porfinogenetu: “Kako ju je našao car-pisac, u **porfiru** rođeni Konstantin Porfirogenet, kad joj je u desetom stoljeću, kao jedanaestoj hrvatskoj župi, **porfirom**, prvi zapisao ime: Imota? Pero umakao u **porfirno** Crljeno jezero, u starohrvatsku krv. Ime starohrvatsko, staroilirsko, staroze-maljsko, dublje od jezera i jama. Ne možeš mu se spustiti do dna niti ga do dna protumačiti...”²²

Neki su naši stariji povjesničari ime cara Porfinogenata prevodili *Bakrenorođeni*. Grč. *porphýra* + *gennáō*, nlat. *porphyrogenitus* - “onaj koji se rodio u purpurnoj dvorani”, dakle kao “zakoniti car”. Izraz je došao od običaja da bizantske carice rađaju u “purpurnoj dvorani” palače.

²⁰ *Novi zavjet gospoda našega Isusa Hrista*. Beč, 1847. U novijim prijevodima narodska riječ *kurvárstvo* (lat. *scortatio* - “razuzdanost, bludničenje”), valjda što vrijeđa čudoređe, mijenja se s “nečistoća” i sl.

²¹ Kavanjin očito misli na četvoricu mučenika, koji nose ime *Quatro coronati* (četvorica okrunjenih), a bili su poslani iz Rima u kamenolom Crveni Čot na Fruškoj gori da iz porfira izrade kip boga sunca. Valjda otuda i ime Crveni, a u blizini je i selo nazvano Kipovno. Četvorica kipara bili su kršćani, pa su se suprotstavili nalogu da klešu poganskoga boga. Zbog ustrajnosti u vjeri stavljeni su na muke i potopljeni u olovnim škrinjama u rijeku Savu. Ovo je zamršeno pitanje rimske hagiografije, kako ističe i Mitar Dragutinac (LILS, 189-190). Jedni zastupaju mišljenje da je riječ o panonskim mučenicima za Dioklecijanovu progona u Srijemu, te smatraju njihovu *passio* (mučeništvo) dobro zasvjedočenom. Prema tome, radilo bi se o mučenicima koji su u Rim preneseni u 4. stoljeću i ondje postigli štovanje u bazilici *in Monte Caelio*. Po drugima, riječ je o autentičnim rimskim mučenicima, a panonska *passio* je puka legenda. Zbog historijskih nejasnoća, po reformi Rimskog kalendara iz 1969. godine ispušten je spomen ovih mučenika u općoj Crkvi. Od 1975. godine odobren je liturgijski spomen za grad Srijemsku Mitrovicu (8. studenog). Zaštitnici su kipara i klesara, pa i slobodnih zidara. Usp. Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*. Paris: H. Champion, 1906; D. P. S. Peacock, *The ‘Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum’: a petrological approach*. Michigan: Antiquity, 1995.

²² Petar Gudelj, »Put u Imotu.« *Imotska krajina* (9.8.2008). Vidi: Smiljko Šagolj, »Tri Ivana.« *Motrišta*, Mostar 37 (2007): 117-127.

Porfir je pogrešno nazivati “mramorom”. Najčešće je grimiznocrvene boje, no ima ga i u drugim nijansama: zelenog i pjegavog, modrog, ljubičastog. Za vrijeme faraona bio je ukinut, navodno jer je njegova crvena boja Egipćane podsjećala na krv. No, Aleksandar Veliki obnovio je kult porfira. Poslije su ga rimski carevi visoko cijenili (Neron je pokopan u sarkofagu od porfira), a osobitu je slavu stekao u Dioklecijanovo vrijeme. Vjerovalo se da nosi sreću te je u pločniku svake dvorane kroz koju je car stupao moralo biti nekoliko ploča porfira. U rječnicima *porphyra* je “navlastito grimizna haljina, kakvu nošahu kraljevi i knezovi, dakle znak kraljevskog dostojanstva, pak i za samo to dostojanstvo uzeto; također grimizni trak rimske toge (*toga purpurea*)” (Senc, 775). I kršćanski ga Rim preuzima (papinski grobovi, sarkofazi mučenika...). Vjerojatno se zato još i danas prostiru crveni sagovi prigodom dolaska vladara, ali i u svijetu filma i spektakla. Glamurozni *red carpet*!

U isto etimologijsko gnijezdo, prema lat. *carmesin* (grimiz), dolazi i uobičajeno žensko pomagalo - **kàrmīn** (“ruž za usne”), tal. *carminio*, franc., španj. *carmin*, port. *carmim*... Srlat. *carminium* (REW, 4703c) plod je ukrštanja s *minium* (minij, crveni pigment, složeni oksid olova koji se upotrebljava u industriji stakla, za izradu glazura, za zaštitu metala...).

Vlastelin splitski i trogirski Jerolim Kavanjin (Cavagnini) u tišini svoga ljetnikovca u Sutivanu na Braču uspio je dovršiti velespjev (više od 32.500 stihova!) *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara*.²³ Ne čudi što u tom stihovnom oceanu, ijekavsko-ikakovskoj “miksaturi”, nalazimo svega i svačega, pa tako i - **krimez**, **krimiz**, **krimiž**... Josip Aranza u 22. knjizi SPH (1913.) znatno je ispravio “rđavo izdanje” Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Vjekoslava Babukića iz 1861. godine, pa tako i ujednačio “grimiz” u *krimez*.

*Na bedrih se u okolo / pobien vije pas zamierni, / di na **krimez** svion se kolo / vidi od zvirja grad biserni, / a karbonć joj sja srid krila, / brž bi i sveta zamamila (Bogat, 35).*

*...da Papu ni udušnji / tapalj, i on bi u **krimez** sušnji (Bogat, 129).*

*Zub vrimenski **krimez** hara, / smrtni a kosir cviet liposti, / oni ridom sgrade obara... (Bogat, 136).*

²³ Djelo je poznatije po praktičnijem nazivu *Bogastvo i ubošтво*, iz kojeg su priređivači Akademijina rječnika ekscerptirali brojne natuknice.

Kavanjin ima i **krimezati** (mastiti grimizom): *Sveta kripostna Lutmila, / i ona kraine tej banica, / ka bijuĉ se pokrstila, / uĉinjena zaruĉnica / kralja od kraljev, k nebu zvana, / tu ide krvju krimezana* (Bogat, 295).

Budmani (ARj, 4, 937) ovako definira *kermes*: “Zrnca (uprav osušeni crvci, *Lecanium ilicis* L., što žive na nekoj vrsti hrasta, *Quercus coccifera* L.) od kojih se pravi tamnorumena boja; i plod njeke biljke (*Phytolacca decandra* L.) iz kojega se također pravi onakova boja”. Upućuje nas na **crvac** i **crvak** (ARj, 1, 851): “*Coccum*, crv na drvetu kao šiška, od koga biva crvena skerletna boja; po tom i tkanje te boje.”

Prorok Izaija kaŹe: *Budu l' vam grijesi kao grimiz, pobijeljet će poput snijega; kao purpur budu li crveni, postat će kao vuna* (Iz 1,18; ZgBibl).

Daniĉić prevodi: *Ako grijesi vaši budu kao skerlet, postaće bijeli kao snijeg; ako budu crveni kao crvac, postaće kao vuna* (SvP).²⁴

Purpur se kod starih pisaca inaĉe prevodi kao *crvak*. U Bernardina Splićanina: *Ako budu grisi vaši kakono cerin, obilet se kakono snig; ako li budu crljena kako crvak, obiliti će kakono i vuna* (Lekc, 55), a u N. Ranjine: *Ako budu grijesi vaši kako saĉe, kakoto [i] snijeg obijele [objegljen]; i ako li budu crljeni kakoto crvac, kakoto vuona bijeli [bieglij] budu* (ZadLekc, 158). I Ivan Bandulavić u svom lekcionaru (*Pištule* iz 1613. i 1626. godine), u istom kontekstu koristi *crvak* u graf. *czaruak* i *ĉaruak*.²⁵

Parĉić (HTRj, 64) ima dem. *crvac* i *crvak*; tal. *cocciniglia*, što je upravo “uš”, odnosno “crv”, ali i grimizna (krmezna) boja. I Bogoslav Šulek u *Jugoslavenskom imeniku bilja* (JIB, 45) *Polemonium caeruleum* naziva - *crvak*. Motiv za taj stručni naziv je jasan.

Znaĉenje pridjeva razvilo se prema tal. *vermicello* (crvić) i *vermiglio* (rumen), te franc. *vermine* (fig. crv) i *vermeil* (crven) < lat. dem. *vermiculus* (crven) < *vermis* (crv).²⁶ A opet znanstveni termin *coccus* oznaĉava *crve* koji daju purpurnu boju.

²⁴ U PetoknjiŹju Daniĉić ĉesto koristi rijeĉ *crvac*. Npr: *Napuni ih vještine da rade svaki posao, da kuju, tešu, vezu, i tkaju porfiru, skerlet, crvac i tanko platno, i da rade svakojake poslove vješto izmišljajuĉi* (Izl 35,35; sliĉno Izl 25,4; 35,6; 35,25; 39,3). *Pa neka uzme Źivoga vrapca i drvo cedrovo i crvac i isop, i sve to zajedno sa Źivijem vrapcem neka zamoĉi u krv od vrapca zaklanoga nad vodom Źivom* (Lev 14,6; sl. Lev 14,51). U ZgBibl *crvac* se prevodi kao “tamnocrveno predivo” ili “grimizno predivo”.

²⁵ “...gdiĉe lúplex nepriblixaa, ni czáurak neŹgrijza” (*Pisc*, 1, 298). “I ako budu ĉarglieni, kako Ćaruak, vĉineeĉe kako vuna bijla” (*Pisc*, 1, 78).

²⁶ Znaĉenje “*vermis*” oĉuvano je u Lici u pf. **rascrviti se** (rastvortiti se) i **rascrviti se** (razdijeliti se), što se vidi u primjeru J. Bogdanoviĉa (ARj, 13, 77): *Vavje se crvite, a nijeste se kapci nigda pravo rascrviti* (Uvijek se dijelite, a nikada se niste kadri zapravo razdijeliti).

Riječ *črv* je baltoslavenska, kako dokazuje stprus. *kirmis* (ličinka), lit. *kirmis*, let. *cirmins* (crv). Indoevropsko polazište je u **k^wer-* (gristi, crv).²⁷ Prasl. **čьrvь*, stsl. *čьrvь*, slov. *črv*, polj. *czerw*, češ., slč. *červ*, rus. *červ'*, ukr. *červák*, blr. *čarvák*...

Črv u našem jeziku ima mnoštvo oblika. Pf. *ùcrvati se*, impf. *ucrvávati se*, *ucrvljívati se*, *ùcrvak*, *crváriti*, adj. *cřvast*, *cřváš*, impf. *cřvati se*, dem. *cřvić*, adj. *cřvljiv*, *crvúljak*... Čakavski npr. **čřv** (Vrg, 38), **čôrv** (Brusje, ČDL, 1, 119), **côrv** (LVJ, 63) itd. Prvotno značenje *crva* kao proizvođača crvene boje vidi se u denominalu **čřviti** (Vrg, 38): *Grědū kôru tūci, směrdělū, za mřže čřviti*. Na Rabu **čřvit** - "mastiti jaja, robu..." (RapD, 50), a na Susku **čarvit** (GOS, 155): *Válna se čarv^ě*. Tako je i na Ižu "črv" i "prašak za bojanje tkanine" (Iž, 51) - *čřv*, dem. **čřvić** i **čřvák**, **čřvilo** (*Čřvilo je i ono u va čin se mřže čřvu*). Zadnji primjer vodi nas do ribarskog termina **křka**²⁸ (Korčula, Boka), **křga** (Budva), **krjka**²⁹ (Mljet), **kôrka** (Dubrovnik,³⁰ Hvar,³¹ Komiža³²), što je dalmatski leksički ostatak od lat. *cortex* (kora) > tal. *corteccia* (*còrtice*) - "kora koja služi ribarima za *tanganje* mreža" (ERj, 1, 338, 2, 203; *Term*, 72).³³

²⁷ Dodajmo i romske likove *čermo* i *kirmo* (dijal.) za "črv" (RHRj, 57, 96); *čermo* id. ShRRj, 47.

²⁸ *Stara krka se pokiša i u nju se mastu mřže* (GGK, 164). Radovan Vidović zabilježio je izraz *kuvat krku* (RV-kar). U Dračevici: *Křkon řibori mōstu mřže* (Brač, 249).

²⁹ Najtemeljiti postupak maštenja dao je Tomislav M. Macan iz Blata na Mljetu: "Mriježe se maste krjkom (korom od bora), koju trijeba ubrati na boru, obično zimi. Krjka se bere sijekirom. Kad se donese doma, trijeba je na fino istući majicom, gogicom ili su kakvim drugim sličnim alatom. Neko je meje u mlinu vajavcu (stari mlin za mlivo maslina). Tada se istučena krjka kiša u vodi ili se shuha. Boje je krjku kiša nego je huha, jerbo je mas od huhane krjke crnja, pa smeta, ako se mriježa u njoj omasti, jer je tada riba vidi; a ovaka mas izgriza konac od mriježe, pa tada manje dura. Mriježe se stave u mas po voji: ujutro, da kišaju do uveče ili uveče, da kiša ju do ujutro. Mriježe se zakišaju, kad **krjka** pusti mas. **Krjka** se ne diže iz postave, nego ostane i kad se mriježa zakiša. Kad se mriježa izvadi iz masti, trijeba je prostrije na steralo, da se osuši. Steralo se načini od tri (obično), a i više lijenaka, koje se prislone svaka po na dvije sohe. Lijenke su obično od mladoga bora, a sohe od koje mu drago gore..." (ZbNŽO, 29, sv. 1, 206).

³⁰ Luka Zore - "borova kora" (*Paljet*, 110, 217).

³¹ Pero Grgurić Kasandrić, skupljajući riječi s otoka Hvara, nalazi na *korka* - "borova kora", *Slovinac* 3 (1880): 389. I u Brusju *kôrka: Otūc mǎlo kôrke za omōstīt mřže* (ČDL, 1, 447; RjBG, 508).

³² Mast za mreže: a) *kôrka* "borova kora stučena i kuhana u moru", b) *rujōta* "stučeno lišće biljke *ruj* = *smārska* (*Cotinus coggygria*) sirovo u moru" (LAM2, 29). Isto je u susjednom Visu: "Kora staroga bora; u nj se boje mreže; usitni se i pomoći u morsku vodu; tad ona pusti jarku crveno smeđu boju; u nj se umače mreža ili se njome mreža stalno polijeva dok ne poprimi boju" (LVJ, 237). Kod Mardešića (RjKG, 287) *kôrka*.

³³ Rikardo d'Erco, pišući o našim ribarskim spravama, spominje i bojenje mreža. "Mreže se moraju od vremena do vremena bojiti (tangati, konzervirati) dijelom zato da budu čvršće, a dijelom i zato da zavaraju ribu. Za bojenje ponajviše se upotrebljava ekstrakt borove kore i ekstrakt listova i kore od smrdelja (krnele)" (RibIJ, 89).

Luka Zore koristi i druge termine za taj “ribarski pigment”. “Mrežu, razumije se, nije dosta dobro sušiti, razabirati, spremati u suho mjesto da ne gnjiše, nego još treba je nečijem mastiti da nepopuca od suše. Maste je s tako zvanom *masti* (u Dubrovaškoj okolici) ili **bagrom** i *smrčom* (u spljeskoj). Tu mast kuhaju u kotlima pokraj mora i kad se je rastopila a omaštena voda ohladila, uvale mrežu da pokiša nekoliko dana, pak je izvade i prosteru na steralo da se osuši” (*Ribanje*, 35). Stulli se za imenovanje *purpura* (grimiza) poslužio ruskim (багроветъ, багровый, багрянец, багрянить...), pa smo dobili **bagor** - *rosso carico, puniceus* (*Rjecis*, 1, 6). **Bàgra** je “purpur, grimiz, rumenilo” (v. bilj. 19). Stsl. *bagъръ, bagrѣnica* - “grimizni plašt”, *bagъriti* - “bojiti u grimizno” (StslRj, 22). Stcsl. багреница - *trga ihъ niktože kupitъ k tomu trgъ zlata... i bagъrenice* (Vatikanski brevijar I, CSHR, 3, 108). Miklošič ima bogat repertoar izvedenica od *bagръ*: багрити, багърити, багровати (*rubefacere*), багровъ (*purpureus*), багровлъньнъ (*purpuream lanam habens*), багроносица, багроносънъ, багроносъць, багроносънъ, багърноносъць (*purpuram gestans*), багрообрънъ (*purpurae similis*), багърникъ (*purpurarius triod.*), багърница (*purpura sim.*), багърничънъ (*purpurae man.*), багърнопостланъ (*purpura stratus*), багърнородънъ (*in purpura natus*), багърнъ (*purpureus*), багърение (*purpura tingere*)... (LPal, 10-11).³⁴

Sporno je prasl. **bagръ* tumačiti kao izvedenicu na -ro- (po tipu **dobръ*) od **bag-* “gorjeti”, dakle izvorno “plamene boje” (ERSr, 2, 47), ili polazeći od rekonstrukcije **bagъrgъ*, kao pozajmljenice istog krajnjeg ishodišta kao **bàkar** “crveni metal”, što je zapravo turcizam osmanlijskog podrijetla (tur. *bakır*). Spomenimo nekoliko botaničkih riječi iz istog etimologijskog gnijezda. **Bàgra** (plamenjača, *Puccinia graminis*), **bagrénac** i **bàgremica** (*Amorpha fruticosa*), **bàgrem** i **bàgren** (*Robinia pseudacacia*) itd.

Upotreba glagola **bàgriti** i *bàgriti* (**zabagriti**, **pobagriti**, **obagriti**) ima dodira s denominalom od *bakar* - **bàkriti** i *bàkriti* (**zabakriti**, **pobakriti**, **obakriti**), samo što im je semantički raspon širi i bez neposrednog dodira s nazivom za metal, što bi govorilo u prilog pretpostavci o vezi s *bagar* i izvornoj semantici prevlačenja bakarnih i brončanih predmeta patinom (ERSr, 2, 53). Možda se ta dvojba najbolje vidi u etimologijskim tumačenjima imena

³⁴Miklošičeva usporedba *bagръ* s grč. *phágrōs* (EWS, 6), može nas odvesti do ihtionima **pàgar** (zvan još *crvenac*, od milja “crveni ljepotan”) i uvesti u zamršenu polemiku već na osnovi natuknicâ u ERj (1, 90; 2, 585) i JE (2, 236-237).

drva *bàgrem*.³⁵ Posve je nevažno što je ova korisna biljka³⁶ oko 1600. godine u Europu uvezena iz Sjeverne Amerike. Ime nove vrste moglo je doći starim (praslavenskim) analogijama! Ozbiljnije je pitanje motivacije, koja se teško dâ vidjeti u izvornom značenju *bagren* (crven), budući da je bagremov cvijet bijel, a drvo žućkasto-zeleno, pa Marta Bjeletić i Jasna Vlajić-Popović naslućuju da bi se prije moglo raditi “o pasivnom participu od *bagriti* (/po/tamnjeti), s obzirom na crnkastu boju bagremove kore”.³⁷

Kod Anića ćemo naći “unikatni” naziv za neki rod malenih morskih puževa (Purpura) - **bàgarka** (VAN; HER, 1, 220). Ova riječ, koliko nam je poznato, može doći samo iz dva izvora. Iz Sencova grčkog rječnika - *bagarka*, *grimizni puž* (Senc, 775, s.v. porphýra) i iz *Adok* (1, 118) **bàgarka širokòzjalā** - “vrsta puža, Purpura patula”, što je preuzeto iz *Zoološke terminologije i nomenklature*, izišle u Beogradu 1932. godine u redakciji Dragutina Boranića.

Još nas čeka - *crvak*! Od istog je korijena kao *cřv* i adj. *cřven*. Prasl. **čьrvьnъ* (jarko crven), stsl. *čřvьnъ* (*čřvьlenъ*, *čřvьnovati se*, - “crvenjeti se”, *čřvьmьnъ* - “crven; ognjen, vatren”). U svim slavenskim jezicima dolazi do prijelaza *m > v*, odnosno do inovacije u pridjevu *čřvьmьnъ* (*mn > vn*). Značenjska veza *crv* ≈ *crveno* uočava se u bug. *červjā* (bojiti crveno), mak. *crvi* (crveniti), češ. *červiti* (ploditi se), rus. *červit'* (polagati jaja)...

Ova praslavenska fonetska dubleta, kako ističe Skok (ERJ, 1, 276), imala je u kasnijem razvitku za posljedicu da su se razvile dvije posebne riječi od kojih je **čьrvъ* do danas zadržala značenje *vermis* i u tom značenju istisla **čьртъ* iz današnjeg općeg govora. Zbog toga se *čьртъ* očuvao dijelom u toponimiji, a dijelom u specijalnom značenju.

Čakavski se kaže **crļèno** (Riv, 68): *Crļèno je kaj křv*; **crļjen** (Senj, 14): *Crļjen je kaj rāk*; **čřjèn** (Dračevica, Brač, 100): *Ulòv onèga čřjènega rāka*; **čarñen** (Brusje, ČDL, 1, 108): *Kupìla son čarñènu mohrāmu za ù poje*. Mate Tentor na Cresu (JF, 5, 204) bilježi **cevjèn**, sa *c* umjesto *cr*, što je posljedica disimilacije *r-l > r-l*. U gradu Pagu (CaPag, 139) **cerenica** je vrsta crvenog grožđa. Iz Vodica (Istra) Josip Ribarić (RazD, 137) donosi **crļjenica** (*terra*

³⁵ Skok (ERJ, 1, 90), Bezlaj (ESSJ, 1, 8), Trubačev (ESSJ-Tr, 1, 130), Berneker (SEW, 1, 38), Mladenov (EPR, 13), itd.

³⁶ Osušeni list kao hrana domaćih životinja u zimskom razdoblju, izdašna pčelinja paša, kvalitetno ogrjevno drvo, građa...

³⁷ Marta Bjeletić i Jasna Vlajić-Popović, »Ekstralingvistički faktori u etimološkim istraživanjima.« *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 73 (2008): 60; ERSr, 2, 55.

rossa). **Čr̀mnica**, tj. **Čr̀vnica**, upravo je “crvena zemlja”, kraj u Crnoj Gori, koji se u Ljetopisu popa Dukljanina zove *Croatia rubea* (Crvena Hrvatska). Skok (ERj, 1, 275-6) i Gluhak (GERj, 168) spominju i toponim u Vinodolu iz 15. stoljeća - **Črman Kal** (crveno blato).³⁸

Arhaični pridjev **čr̀mni** (*črman*) > *černi*, potvrđen od 13. do 17. stoljeća u značenju “crvenkasto-žut, narančast”, do danas se sačuvao jedino u vrbničkom govoru na otoku Krku, i to samo kao leksički relikv u nazivima (dijela) narodne nošnje i u pučkoj pčelarskoj terminologiji. Na to nas upozorava i poljski slavist Wiesław Boryś (ČLS, 252-254).

U etnografskoj građi iz Vrbnika, pored običnog pridjeva **čern** (crn), dvaput je potvrđen pridjev **černi** u posebnom značenju. U opisu narodnih nošnji iz Vrbnika, u ulomku posvećenom žalobnom ruhu, navedena je sintagma *černi rub*. Ivan Žic (*Vrbnik*, 6, 46) piše: *Da ženska žaluje, pozniva se po rubu i ušijuh. Na glavi nosi černi rub, ma nî čern, nego je červjenasto-želt, zaboden je bil va vodu od ruja (va ruj; a to nî peri, nego žili od ruja). V ušiju nosi samol navize-lice zapleteni va černu cvilu, da se zlata ne vidi, ali zneme dodar i nje, a vedi-je v uho samol černi končić od cvili. Kako ka koliko žaluje, tako se i nosi.*

Dakle, žalobno se ruho bojilo “va vodi od ruja”, tj. u otopini pripravljenoj od *Rhus coriaria*, biljke koja ima plosnate okrugle koštunice srasle u *crveni* dlakavi klip i plod koji je *crveno* obojena koštunica. To je denominacijski poticaj za stvaranje naziva **ruj** i drugih izvedenica koje se temelje na osnovu *ruj-* i semantizmu “crvenkast, rujan” (*Fiton*, 94). Mnogo je narodnih imena: **rùjevina**, **rùjika**, **rujevik**, **rujavac**, **rujka**, *mirisavi ruj*, *grozdasti ruj*, *kiseli ruj*, *jelenji rog*, *sumak*...

Iz Trebinja se u Dubrovnik izvozila *rujevina*, dobivana od grana i cvjetova *ruja*, koja se upotrebljavala za bojadisanje koža (...*milliaria novem lignorum mincupatorum scotavi*, *Div. Canc. L*, 242', 8. veljače 1437).³⁹

U ARj (14, 250) *rùj*, *rùja boja* (biljka od koje se “pravi trijeslo za strojenje i žutilo, a odatle mu je i značenje: crvena i žuta boja”). Adj. **rùjan** (ARj, 14, 251): “žut, žučkast i crven, crvenkast; rumen, ružičast”. Mate Tentor na otoku Cresu akcentuira **rùjen** (DCr, 199). Istog je značenja sveslavenski pridjev

³⁸ O nekim folklornim aspektima crvene boje pisano je u DR, 68-70. Ukazano je npr. i na oblike **crjèn** ili *c̀rjen* (Split), **črljèn** (Imotski), **crljèn** (Vrgada), **čarjèn** (Susak) itd.

³⁹ Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*. Beograd: Historijski institut SANU, knj. 30, 1998: 173.

rūs (potisnut od sinonima *crven*, *rumen*, *riđ...*), najčešće kad se misli o boji kose. Evo nekoliko primjera iz Marina Držića (Tripče, Hekuba, Tirena). *I neka vidu hoće li mi on braniti da moje srce ne želi onu vil od planine, da moje usti ne hvale, ne slave nje crne oči, ruse kosi, bijelo lice, rumene (uh!) prsi, koje lirom cafte* (DjMD, 517). *Nu sinje more toj, i sjemo i tamo / noseći tielo ovo, tretji dan ovamo / vrže me u ovi kraj, gdi velik ni mali / od dražijeh nije taj da mene požali, / vrh mene kosice da skube rukami, / krvavo mê lice da plâčê suzami, / da mi grob pripravi i na moj rusi vlas / da vjenčac postavi cvileći u vas glas, / da čini plačem tim svak da me žaluje, / celovom pokonjim da me pak daruje, / vidiv me izbjena, pun mora gdi ležim / srjed žala studena, vukovom obrok zlim* (DjMD, 583). *Tuga onda smrtna mene / tužnu obujmi, noćno kada / vraćahu se s igre žene, / a ja kose ruse mlada / pletijeh zlatom povijaje* (DjMD, 634). *Tvoja ljubav, ka cvijetjice / bra dzorome po dubravi, / da t' vjenačac od ružice / sviv na rusu glavu stavi; / urešena da te gleda, / urešena da te uživa, / studenija a sad leda / vrle zvizde sve naziva* (DjMD, 245-246).

Kad smo se već dotakli *ruse kose*, dodajmo usput ie. korijen **reudh-* (crven, rumen). Tu indoevropsku “vezu” sažeto je prikazala Nives Opačić činjenicom da Finci Švedsku zovu *Ruotsi*, a Estonci *Ruse - Routslane* (arh. *Reussen* zovu ih i Nijemci). Slično se pak (u Finaca i Estonaca, dakle u istoj jezičnoj porodici) zovu i Šveđani i Rusi.⁴⁰ Iz tog ie. korijena proizlazi stsl. *ръѣда* (*рѣжда*, *rubigo*, LPal, 808) < prasl. **ръдја* (ili **rudyā*): rus. *rža*, bug. *ръѣда*, slov. *rjā*, polj. *rdza*, češ. *rez* itd. Baltoslavenska usporednica je lit. *rūdas* (crvenosmeđ). Prasl. adj. *ръдръ* točno odgovaraju stind. *rudhiráh* - “crven, krvav”, grč. *erythrós* (otud internac. *eritrociti*, *Eritreja...*). Od lat. *rubeus*: rum. *roib* (boja konja), prov. *roi*, španj. *rubio* (svijetao, zlatast), iz franc. *rouge* posuđeno **rūž** (crvenilo za usne)... (GERj, 521).⁴¹

⁴⁰ Nives Opačić, »Rjurikovim tragom«, u: Nives Opačić, *Riječi s nahtkasna i kantunala*. Zagreb: Profil, 2009: 269-271. “Ime *Rus* poznato je od 9. stoljeća Neki misle da potječe od istočno-slavenskog plemena koje je živjelo uz rijeku *Ros* (primijetite: Rusi svoju zemlju u latiničkoj transkripciji zovu *Rossia*). Kada su slavenska plemena podjarmili Varjazi (*Ruotsi*), naravno da su zauzeli vodeća mjesta, a s vremenom su se i slavenizirali te kao osvajači postali i ostali vladajuća elita. Narodno ime po rijeci *Ros*, poduprto svijetlosmeđom, crvenkastom kosom kao i u osvajača, ali i njihovim imenom, moglo je oblikovati ime ovoga velikog slavenskog naroda, koji se kao narod konstituirao raspadom Kijevske Kneževine (12. st.) i za mongolsko-tatarske vladavine (13.-15. st.). Tada se formiraju tri zasebna naroda: Rusi (Velikorusi), Bjelorusi i Ukrajinci (Malorusi).”

⁴¹ Dvojbeno je da je preobrazbom lat. **Rubrĭcata* (*insula*), kroz dalmatski, nastao toponim **Vrgada**, jer se jedan dio otoka ističe crvenom zemljom. U novije doba o tome postoje drukčija mišljenja, pa se nekom zgodom možda i na taj “problem” osvrnemo.

Poput ruža od lat. *rubrica* (\approx *ruber*) “crvena zemlja, osobito boja” uvriježio se i naziv **rùbrika** - prvotno uputa za vršenje obreda u liturgijskim knjigama, a pisana je, odnosno tiskana crvenom bojom “da bolje odskoči” (HKT, 264). Upravo **crļjènica**, **črljènica**, **crvènilica**... (HKT, 56).

Riječ **rùcela**, koja potječe iz Dubrovnika (18. stoljeće), teško je objašnjiva.⁴² Razlog tomu je “manjak” potvrda! Susrećemo je jedino u *Poslovcama* Đure Daničića. *Nad pšenič'jem nije kruha, / nad rucelom nije žita, / nad gjuljanom nije vina, / nad mamin'jem nije sina, / nad vlaškijem nije lonca, / nad riješk'jem nije konca* (*Poslov*, 67). Da je posrijedi neki “dobar kruh”, jasnije se vidi iz poslovice: *Gladnu svaki je kruh rucela* (*Poslov*, 23). U predgovoru Daničić pojašnjava da mu Bogišić piše da se za dobar kruh veli da je rumen kao rucela, a Zore da se tako zove najbolji kruh (*Poslov*, XVI). U suvremenijem dubrovačkom govoru tom značenju najbliža bi bila **rùsica**, dem. **rùsičica** < **rùsa** (tal. *rosa* - “ruža”),⁴³ dakle nešto kao žemlja, kajzerica...

Kada smo kod “ruže”, a mislimo na crvenu boju, prisjetimo se na blagdan Duhova - **Rùsalje** (lat. *rosalia*, ngrč. *rousalia*). Da ne ulazimo u sve dijalektalne nijanse, kažimo samo da se, za razliku od tog dubrovačkog lika (DTuđ, 19; Župa, 173), na Korčuli govori **Rusàje** (GGK, 303; Smo, 170). Na taj dan “svetkovine ruža” (ven. *Pasqua rosala*), koji se slavi pedeseti dan po Uskrsu,

⁴² Etimologijsko rješenje za leksem *rùcela* (u značenju “dobar kruh”) nije nađeno. Skok u članku *rùcela* to značenje prepričava prema ARj (14, 213) i upućuje na **rùcelj**? (ERj, 3, 164). Vinja se referira s *rucèl*, ali samo kao “dio vesla, onaj dio koji se drži u ruci” (JE, 3, 131). Uz **rucèl** (Vis) donose se dijalekatske varijante - **rucèj** (Komiža), **rùcej** (Korčula), **rùcaj** (Murter), **rùsalj** (Prvić), **rùzèj** (Cavtat). Dodajmo **rucèj** (Brač, 513). Posebno je zanimljiv lik **rùcela** (Sućuraj na Hvaru) - “rukovet trave kao plašilo na fronžati”. Po tomu bi dočetak *-ela* trebao biti romanski deminutivni sufiks *-ellus*, koji je došao na našu riječ *ruka*. To se moglo dogoditi samo prema **manucella* (rukovet), deminutiv s naglašenim sufiksom *-ellus* prema nenaglašenom od vlat. *manuculus* za klat. *manipulus* (snopić, svežanj). U toj je vlat. izvedenici osnovna riječ u našoj sredini bila prevedena - *manus* (ruka). Dolazimo do tipične romansko-slavenske simbioze! Inače, *rucelj*, ili s promjenom sufiksa **rucalj**, nalazimo od Srijema do Istre, a svugdje znači “držak na kosištu ili na drugoj spravi, babak, rukunica”. Dragutin A. Parčić ima vrijednost “rampino sul manico della falce” (HTRj, 877). Od “ribarske teme” (veslo) udaljuje nas i Franjo Mohorovičić iz Rukavca s **rècaj** - “ručka, na dršku kose” (Ruk, 242), pa i Josip Ribarić (Vodice u Istri) **rècaj**, id. (RazD, 186). U kajkavkom i u slovenskom također imamo *recelj* - “ročaj pri kosi za levo roko; ročaj pri žlici” (ESSJ, 3, 163), ali, što je značajno, i u Lici - **rècelj** (Lik, 213) i **rècelj** (RGČ, 850). To potvrđuje Skokovu tvrdnju da prijevoini stupanj (umjesto *u < o* nalazi se *e*) nije postojao samo na sjeveru, u poljskome (*ręka* prema **ręka*), nego i na jugu, u našem jeziku, i da, prema tome, nije samo baltički, nego i baltoslavenski. Ukratko, semantički je doista teško povezati “dobar kruh” i “dršku od vesla ili kakvog drugog alata”.

⁴³ *Krùh mi se rascvjètò ko rùsa. Kàfa bìjelà pila se ùjutro s kiferom ili s rùsicòn* (RjDG, 349, 350).

sa stropa crkve u brod su se bacale ruže. Naravno, to je relikv poganstva. Kod Rimljana, ruže su se bacale u grob.⁴⁴

U ribarskoj terminologiji uz *kôrka* (v. bilj. 32), uz stanovitu distinkciju, javlja se i *rûj*, **rujôta**, impf. **rûjât**. *U rûj se mōstidu mōle mriže i budèli od špurtênjacih, a u kôrku se mōsti trâta* (LVJ, 473). “Granje i lišće smrče koje se tuče da bi se napravila juha u kojoj se boje mreže” (LVJ, 473). Joško Božanić ovako to opisuje: “*Macavarjôm* (teškim drvenim mlatom) *rûj* (smrču) valja tući na *bâtudi da ti se jōjâ dobrò ispotê*, a od tog *rûja* u *mojâci* (okrugloj drvenoj posudi) *rujôtu* napraviti - tamnozelenu gustu tintu za mašćenje i konzerviranje mreža” (LFr, 10).

Kao što se vidi iz Žicova navoda, grane su služile za dobivanje crne, a kora za žutu boju. Prah od listova rujevine važno je sredstvo za učinjanje kože. Otuda u kajkavskom rječniku Adama Patačića (*Dictionarium...*, 1778.) *drevo kožnjarsko*. Parčić (HTRj, 81 i 1030) u vezi s *rhus* donosi *čriesliti kožu* (*co-ciare le pelli*), *čriesliti rubeninu* (*macchiare col sugo di frutta /la biancheria/*) i *triestiti*. I Budmani (ARj, 1, 70) kajkavsko *črêslô* ijekavizira u impf. **črijêsliti** i **črijêslô** - “kora od drveta sasječena, ili na prah smrvljena, kojom kožari kože učinjaju”. Bezlaj slov. *čêslô* (lubje za strojenje) izvodi iz csl. *črêsliti* - “barvati na rdeče” (ESSJ, 1, 88).

A kako se može “barvati na rdeče”? Odavna je poznat **bröc**,⁴⁵ biljka iz porodice *Rubiaceae*. Iz korijena se dobiva crvena boja **alizârîn**⁴⁶ - **garànčîn** (< tal. *garancino*), **krâp** (< njem. *Krapp*).

U CSHR (5, 239) nalazimo брощъ (grimiz) i adj. брощънь, s potvrdom iz Najstarijeg hrvatskoglagoljskog misala (početak 14. stoljeća): *âce budut' grêsi vaši êko bročni ko snêg' obêlêjut'*. U Miklošiča (LPal, 45) брощъ - *purpura*,

⁴⁴ Ivan Lozica nas podsjeća da naziv *Rusalje*, koji se rabi za Duhove u južnoj Dalmaciji, tumači Gavazzi kao *dies rosae* (drugi su nazivi za taj praznik *Rosalia* i *Rosaria*) i tako Duhove dovodi u vezu s rimskim pretkršćanskim praznikom mrtvih koji se slavio u isto vrijeme. To nas sve vraća na dvije stare suprotne teze - na Miklošičevu o *rusaljama* (*rusalijama*) kao romanskom supstratu na Balkanu i na Šafaříkovu tezu o njihovoj čisto slavenskom karakteru (Ivan Lozica, »Kraljice u Akademiji.« *Narodna umjetnost* 37/2 (2000): 71). Izgleda da je danas Miklošičeva teza opet nadjačala (usp. Dragoslav Antonijević, *Ritualni trans*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1990: 157).

⁴⁵ Dolazi od lat. *brattea* (tanko iskovan list metala) = *bractea* (zalistak). Oba oblika, vjerojatno posuđena na dunavskom limesu, ostavila su tragove u slavenskim jezicima. *Bractea* > *brošt* = *broć*, i *brattea* > *broč* sa *tj* > *č* (ERj, 1, 215-216).

⁴⁶ *Alizârîn* < franc. *alizerine* < španj. *alizari* < ar. *al-'ašārah* (sok).

s primjerom iz Habelića: *bročiti jajca*.⁴⁷ U mletačkom rukopisnom kodeksu ljekovitoga bilja Nicole Roccabonella (sredina 15. stoljeća) naći ćemo i hrvatski naziv *broć pitomi* (graf. *brochy pitomi*). Ivan Tanzlingher Zanotti, u rječniku iz 1679. godine (s.v. *robba herba*), donosi *brok*, *brovk*, a u onom iz 1699. godine *broć*, *broća* (navedeno prema *Fiton*, 283). Della Bella uz lat. *rubbia* (s.v. *robbia, herba nota, con la quale si tingono lane e si conciano pelli*) ima **broće** (*Dizion*, 2, 277), kao i Stulli (*broche* - trava; *robbia, erba; rubia*), ali i glagol *bròchiti* - “u bròche obojādīsati; arrobbiare; rubia tingere” (*Rjecs*, 1, 63). Belostenec daje samo opis biljke: *trava črljenoga korena za farbanje vune* (*Gazo*, 1, 1064). Fitonim je jasno naglašen u “katalogu” R. Visianija *in dumentis umbrosis agri Sibenicensis et Traguriensis - broç* (SDS, 45). B. Šulek s *broć* označuje više vrsta, tako je npr. *mirisni broć Asperula odorata, mali broć Galium aparine*, dok su samo *pitomi broć* i *veliki broć - Rubia tinctorum* (JIB, 33). U drugim rječnicima nema tolike zbrke. *Bròć*, adj. **bròćast**, gl. im. **bròćenje**, impf. **bròćiti** (SrRj, 45), **broćànica**, adj. **bròćev**, **bròćīšte**, **bròćnjak** (HER, 2, 97)... *Broć* - “robbia, apisola (pianta de’ tintori)”, *bročiti* - “arrobbiare, tinger colla robbia” (HTRj, 47)... Jurišić (Vrg, 30) kaže samo da je *bròć* “trava”. U RSA (2, 211): *Kolači* (vašarski) *se boje... crvenom* (bojom) *pomoću varzila, broća i krmeza*.⁴⁸ U novijim nomenklaturama opisno - *bojadisarski broć, crveni broć*... Došli smo do mašćenja jaja (već spomenuti *črvīt* na Rabu!). U Istri (Vodice) **bròč** - “crvena boja, kojom se uskršnja jaja crveno mažu”. **Bročāti** - “bojadisati uskršnja jaja” (RazD, 135). U tom kontekstu nužno je navesti Vetranovića: *Ošlji badelj jošte raste / i broća se još nahodi, / u što žene jaja maste, / uskršen’ je kad prihodi* (SPH, 3, 13). Dodajmo da se *broć* ubraja među najstarije prirodne boje, a nije nepoznata i njegova ljekovitost. U jednoj srednovjekovnoj ljekaruši efikasan je lijek protiv šugavosti (V. Jagić, Star, 10, 94): *СѢТ шѡга комѡ сѡ. Накоепѡи брѡкѡа чѡм се црѡвене ѡѡца и да ногѡ в баню тѡо є шѡгѡвѡ да се ѡбаѡа, наѡи се натри мѡтно (!) ѡнемѡ брѡкѡемѡ .г. - цѡѡ посоѡѡ за три дни и ѡздравѡ.*

Friedrich Fischbach, u knjizi *Die Verbreitung und Kultur der Südslaven* (Hanau, 1871), uvjeren je da su južni Slaveni recepte za bojadisanje *broćom* (*Rubia tinctorum*) donijeli sa sobom iz pradomovine, pa nerijetko taj posao

⁴⁷ Miklošič je eksplcitniji u EWS (22) - brotjū: asl. brošth *purpura*. b. brost *fürberröthe*. s. broć. p. brocz: tak lud malopolski nazywa marzana. klr. bròč, broča, *krapp*. bročyty. r. *vergl. das unverwandte brusck; bruskovyj roth*. - rm. broč *aus dem klr*.

⁴⁸ Stanoje M. Mijatović, *Zanati i esnaf u Rasini*. Beograd: SKA, SEZb, 42, 1928 (reprint: Kruševac: Historijski arhiv, 2007).

(bojenje) ima stanovite “magične propise”. Sada nas zanima samo postupak dobivanja crvene boje, a o tome se možemo informirati u članku Ive T. Franića *Staro narodno bojadisanje kućnim bojama* (VjEM, knj. 3, Zagreb, 1937, 132-149).

“Broć se u zemlji sam od sebe uvriježi i istjera lozu. Ova se iskopa, osuši, stuče u stupi i prosije na sito. Predivo, ponegdje, moče prethodno u stipsi (slancu), drugdje u kupusnom rasolu, kome su primiješali alauna (tzv. ‘kiseli kamen’, kocelj). Ima krajeva gdje broć skuhaju u sirutki, a ponekad juhi dodadu nešto *šljivovika* (čorba od provrelih šljiva od koje se peče rakija). Kod upotrebe rujeve boje prethodno u vodu saspu i *šljivovog octa*. Vinski ocat i lug važan su dodatak kod bojenja *divljim šafranom* (*Crocus vernus*) na crveno. I *brestova kora* (*Ulmus Campestris*) služi kao primjesno sredstvo kod dobivanja crvene boje. Kao kod svih kora, i kod ove se, kada se skine s drveta, sasiječe ‘pokožica’, ako je hrapava i ostarjela. Koža od opanaka, namočena u vodi, u kojoj se skuhala istucana johova kora (*Alnus, jeovina*), dobiva crvenu boju. Za crvenu boju upotrebljavali su i strugotine od **pernambuka** (čuje se i **fernambuk**; brazilsko crveno drvo, po pokrajini Pernabuco). Kao i ostalo vanevropsko drveće za dobivanje boje (plavo, žuto, crveno, sandalovina itd.) usitni se i pernambuk u naročitim, u tu svrhu izgrađenim pilanama (triješće, strugotina, igle, prašina). U ovako prerađenom stanju drže se u posebnim tamnim, ali zračnim prostorijama kroz više tjedana. Materijal se ‘fermentira’ (moči vodom i prebacuje, premeće lopatama). Pomoću iskuhavanja i isparivanja dobivaju se sirupasti ili čvrsti ekstrakti. U čvrstom stanju tvori tamnu masu, koja se svijetli. Ekstrakti, koji su priređeni u vakuumu, rastvaraju se u vodi potpuno, a oni, koji se na zraku ispare, ostavljaju, više ili manje, nerastopljivi talog. Ako se crveno obojana materija moči u ‘čorbi’ koja se skuhala od osušene šiške (šišarka, galla) i galice, ili pernambukom ocrvenjeno kroz rastopinu luga, dobijemo ljubičastu (lila) boju. Ako se u tamnocrvenu boju metne vitriola, dobiva se crna boja. Boja meda dobije se iz odvaraka lukovca i lukovine” (Franić, passim).

A o tome da je žalobno ruho poprimalo i crvenkastu boju svjedoči noviji podatak iz Dobrinja.⁴⁹ Ive Jelenović u etnološkom prilogu o narodnoj nošnji (ZbNŽO, 40, 221-240) svakako je koherentniji od Žica, a kako je tekst akcentuiran, uvršten je u 3. knj. ČDL:

⁴⁹ Poljski putopisac Aleksander Sapieha primijetio je 1804. godine da na Krku mještanke “u znak žalosti mjesto bijele marame uzimaju narančastu”.

Ako je va kùci bìlà žālōst, òntrat rùb nì imèl ni čùfťc, ni rôžťc, ni frànžťc, još bi ga bìli - kòti i drùgē svťti - i počrnèli ali ponjādìli, a kakogòd i požòtèli. Za črnìt su va vodì kuhìvài sàje, šìškvi i gálviće od dùfcà. Za mònjū žālōst, a tō je bìvào već na trî-četìre lèta su užìvài svťti ponjādìt. Zatò su va vodì kùhali kòru od jèsena. Pòtla su znòva na lèto-dvâ za još mònjū žālōst ròbu požoćìvài. Za požòťt su ròbu kùhali va vodì, vâ kù su nájpre stàvjali žìli od rùjâ. Odo tóga je kolúr hìtâ malo na čovjenàsto, a za šćèto žòto su umākàli ròbu va kùhanu vòdu od žafràna, a tìh rožťc je bìvào sòkuda po balatùrah i po vřtìh (ZbNŽO, 40, 227-288).

A černi vosk javlja se u opisu lijevanja voska:

*Kada se gre znimat med, ontrat vaja zet jeno kukasto drvo, par kebláč i jeden mih. Kada se pride va mesto, kadi su uli, ontrat se potkuri ul, neka čeli biže, ako ka more kamo, i neka pokrepaju od dima. Sedaj se kida siti [saća] i hita va keblaču ter telče, da se poubiju one čeli, ke su ostali živi. Kada su čeli veći del poubijani (poubjeni), a siti sve znamenji, potkuri se drugi i tako naprid. Ontrat se gre z medon dije na prodaju va Veju. Ako ne tako, je tribi zanest doma i pustit, neka se med zicidi ze siti, koliko više more san. Če se ne ocidi samo, to se ožme ze žimačami. Pokla su siti ožeti, hiti je se va pinjatu i obisi na komoštra nad ogenj, neka se vosk rastopi, a ontrat se ga zilije va kakovgod okrut i pusti da se ohladi, pek zneme ven i spravi kraj. To se zove **černi vosk**, a ne biva čern, nego je želt. Čudo su ga prija rabjivali doma za delat sviće od njega, a prodavali su ga i v Riku nikomu, ki je sviće delal. I vosk i med rabe za likariju doma va čudo prilik (Vrbnik, 21, 30).*

U vrbničkome čakavskom govoru početkom 20. stoljeća postojao je adj. *černi*, što potvrđuje i derivat **černe** (žumanjak): “Jaje je mujek, mućek, kada je već nutri zadelan pišćenec i kada je već *černe* od jaja koti kervav” (Vrbnik, 21, 27). Wiesław Boryś ukazuje da je ista imenica (žumanjak) potvrđena još u 15. stoljeću u ekavskoj čakavštini (u istarskoj i krčkoj). U dva se lucidara pojavljuje lik *čermnak* (odnosno *črmnak*): “mi z zemlju plovamo v more kao *črmnak* (u izvorniku *čřmna*) v jaje” (ČLS, 253). Slični su nazivi za žuti dio jajeta (“jajčji rumenjak”) u slovenskom jeziku *črmlják*, *čmrnják* (ESSJ, 1, 89), u oba lužička, (gluž. *čork*, dluž. *cenko*) i u polapskome *carmak* (usp. SEW, 1, 169).

Očito se nekada adj. *černi* (crvenkasto-žut, narančast) odnosio i na boje drugih predmeta. U proizvodnji tekstila crvena se boja mogla postići *granom* (skerlet, *scarlatto*).

Grâna (*Rhamnus infectoria fructus*), adj. **gran** - zrno (plod) na nekoj biljci iz koje se vadi crvena mast; nekakvo tkanje po svoj prilici crveno (ARj, 2, 383-4). Malo je potvrda za tu riječ. U dubrovačkom statutu (*Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272.*, L. 7, cap. 39) imamo: ...**grana** et seta unum miliare Veneciarum subtile pro uno miliare (MHJSM, 9, 164). *Grana* se prevodi kao *grimiz*. “Određujemo da se roba sa svih strana što je Dubrovčani prevoze u Veneciju, kako vosak tako i jareće i ovnujske kože, vuna, janjeće i druge kože ima vagati na debelu mletačku mjeru. Zečjih pak koža neka budu dvije tisuće u jednom miljaru, lisičjih tisuću u jednom miljaru, kuninih koža dvije tisuće u jednom miljaru, vjeвериčjih koža šesnaest tisuća u jednom miljaru, **grimiza** i svile jedan tanki mletački miljar za jedan miljar...” (StDub, 204).

Bogišić zapisuje stihove: *I njemu je na bedri' sablja zlatom okovana; / Koji li mi podignu koprenu sa b'jela lišca, / Na njemu su obučene kavade od grane svile, / U njega je dobar konjic kako vila od planine...* (NpjB, 59), *Car mu bješe zajmio što bješe zapitao; / A on bješe kupio sto dukata grane svile* (NpjB, 102), a Daničić poslovicu: *Pogj' u Levant (Levanat) i skroj dolamu od grane, vrati se s atom u grad, pučke ti ne brane* (Poslov, 97). U Boki je u jednoj narodnoj pjesmi Vuk umjesto *grana svila* opazio adj. **graničast**: *Za pojasom od zlata kuđelja, / Pri kuđelji svila graničasta* (SrRj, 98).

Romanski korijen *gran-* (lat. > tal. *grana* - “grimiz”) dao je mnoge izvedenice kojima označuje da je nešto - crveno. U Dubrovniku je **grânât** (< tal. *granato*) “šipak” (*Punica granatum*), pa onda i liker (?) od njega - **granâtina**. *Je li òvâ granâtina kûpõvnâ ili dõmâcâ?* (RjDG, 79). Na Braču *granâtina*. *Pûno se pîla mariêna i granâtina i kalguôl limunôda* (Brač, 159). U Korčuli se kaže - **granadîna**. *Pokojan Mladen je kupova vriče šipaka za čini granadinu* (GGK, 97). Otuda i **mògranj**, **mògran**, kalk prema njem. *granatapfel granat-jabuka* ili **pomagrana** (graf. pomagrâne) Belostenca (*Gazo*, 2, 378). **Grânîkula** je cvijet *Ranunculus asiaticus* (cvate krajem proljeća ili početkom ljeta u različitim bojama, od bijele preko žute i narančaste do ružičaste, crvene i purpurne).⁵⁰ U Dubrovniku je to i naziv za dragi kamen “crvene boje kao crno vino” - **grânâta** (Budmani, ARj, 3, 385), u Šuleka **grânât**, **drag granat**, **granat-dragac** (RZN, 1, 370).

⁵⁰ *Ranunculus L.* = hr. žabnjak. Rod vodenih i jednogodišnjih raslinja i trajnica iz por. *Ranunculaceae*. *R. asiaticus L.* (*R. hortensis Pers.*, *R. africanus hort.*) - žabokrijek, grmasti žabnjak, trajnica V-VII, Kreta i jugozapadna Azija, kultivirali: ‘Red’ i ‘Yellow’ (Josip Karavla, *Rječnik bilja*. Zagreb, 2007. (1R, e-book, 394).

Nećemo se osvrtni na značenja koja proizlaze iz tal. homonima *grana* (zrnati sastav, zrnasto...), *grano* (zrno), *granito* (npr. **grànār** - "žitnica") itd., već na ono "što je crvenkaste boje, ima crvenkastu dlaku..." Spomenimo još imena za domaće životinje: **grànavà**, **grànovà** (krava), **grànaša** (koza), **grànota** (vol), **grànovka** (ovca) (ARj, 3, 386, 388; ERj, 1, 607). Iz tog stočarskog ozračja nastalo je i prezime **Granić**.⁵¹

Vàrzilo se također povezuje s bojenjem uskrsnih jaja. "Varzilo se kupuje o uskrsu, te se njim boje jaja" (SrRj, 54; BI, 2, 700; ARj, 20, 595). Mijo Žuljić iz Vareša u Bosni daje i jasan savjet (ZbNŽO, 13, 306): *Boju za jaja kupuju na dućanu. To je varzilo ili trješčice od jehova drveta. Za dva krajcara dobiješ je dosta. Ta se boja pokiseli u mlaku vodu u loncu zemljanom (u bakrenu loncu ne valja). Tako je pusti, nek prenoći i da se malo raskiseli. Sutradan pusti, nek malo prokuha, pa u njoj boji jaja.* Isidor Kršnjavi ima **vàrsilo**: "Pocrveni se celo jaje u **varsilu**" (*Listovi iz Slavonije*, Zagreb, 1882, 70), ali i **vřsilo**: "Zatim se metne [jaje] u crvenilo od vrsila načinjeno" (*Listovi iz Slavonije*, Zagreb, 1882, 70). Na Kosovu Elezović akcentuira - *vàrzilo* (KosMet, 1, 73). U ARj (20, 595) je impf. **varzilati** i adj. **vàrzilov**, a u RSA (2, 404), uz *vàrzilati*, još je i **vàrziliti** (isto u HTRj), te adj. **vàrzilast** i gl. im. **varzilanje**. Bogoslav Šulek i Dragutin A. Parčić bilježe **vàrzilj** (JIB, 428; HTRj, 1102), a Josif Pančić **varsilj** (*Šumsko drveće i šiblje...*, Glasnik, 30, 47). Zapravo, to je crvena boja koja se dobiva iz drveta *Caesalpinia brasiliensis* (*echinata*), u nas poznata, što smo već rekli, kao *pernambuk* ili *fernambuk* < tal. *fernanbucco*. Tal. *verzino* - *Legno che s'adopra a tinger in rosso; ed il Color rosso medesimo tratto da esso legno* (To, 2, 1743) - stoji u vezi s tal. *brasile* ili, kako bi to Daničić

⁵¹ Granići u Muć Donji doseljavaju krajem 17. stoljeća (najkasnije 1693. godine) s haramabašom Bartulom Jelavićem, a već su u venecijanskom zemljišniku iz 1711. godine u Zminovu (danas Muć Donji) zabilježene tri obitelji s prezimenom Granić. Prvi spomen Granića je iz 1686. godine, kada se u vrijeme Bečkog rata u zbjegu stanovnika Zagvozda ispod Zadvarja nalazila i 7-člana obitelj Jakova Granića. U Imotskoj krajini Granići se javljaju u venecijanskom zemljišniku iz 1725. godine, kada je zabilježeno da su mletačke vlasti dodijelile u Medovu Docu 5-članoj obitelji Mije Granića 6 kanapa zemlje, a 8-članom kućanstvu Ivana Granića pripalo je 10 kanapa. Prema njihovim posjedima podijeljeni su, što se do danas održalo u Medovu Docu, na Donje i Gornje Graniće. Neki su Granići prešli na islam, jer u Lovreću postoji mikrotoponim Granića zemlje, ali i ruševine kule koja je pripadala Turčinu Mehi Graniću zvanom Urum beg, a koju su venecijanske vlasti, prema zemljišniku iz 1725. godine, dodijelile braći Carallipeo iz Omiša, istaknutim borcima u borbama s Turcima pri oslobađanju Imotske krajine. Prema predaji, jedan se Olujić iz Lovreća oženio kćeri tog Turčina, pa su njegovi potomci prozvani Urumima. Granići sele i na Makarsko primorje, gdje su najprije zabilježeni u popisu stanovništva 1744. godine u Baćini (Ploče). U Bastu (Baška Voda), u popisu iz godine 1802. upisano je 8 obitelji i 62 osobe s prezimenom Granić (Ante Ivanković, *Hrvatski rodovi općine Muć*. Split: Majumi, 2007).

kazao: “postala s premještenim glasovima od *Brasilia*” (Osn, 125). Ta *sorta di legno rosso orientale da tintori* po Battisti potječe od ar. *wars*, adj. *warsī* - *una pianta gialla simile al sesamo, oriunda dallo Jemen* (DEI, 591). Skok dodaje da je veza s imenom zemlje *Brasile, Brazilija*, sekundarna, prema crvenom drvetu (ERj, 3, 567).

Trgovcima i obrtnicima, po prirodi njihova posla, važna je bila reklama, a najbolja je - solidna izrada. Dobar bi se glas jamačno izgubio kada bi *pèca sukna* pobljednula od sunca. Stoga su *providnici* predlagali zakonske uredbe da se zabrani primjena jeftinih (nestalnih) materijala za bojenje kao što je *bròc* ili *vàrzilo*. Kod bojadisanja vune u crveno, osobito kad je bilo u pitanje sukno satkano od španjolske ili francuske vune, nije se smio dodavati ni u najmanjoj količini - **oričelo** (tal. *oricello*; *È rosso-violacea* (To, 2, 261). Lakmusova tinktura, plavo obojena tvar koja se dobiva od raznih vrsta lišajeva, osobito od *Roccella tinctoria* i *Lecanora tartarea*. “Od nekih vrsta lišajskih rodova *Roccella* te *Ochrolechia* dobivaju se vrlo važne boje: orsej (orseille), persio ili crveni indigo i lakmus” (HE, 3, 3). Taj lakmus, koji se dobivao kao uzgredni proizvod u rudnicima srebra, uvezio se u Dubrovnik iz Romanije, dakle Bosne i Srbije.⁵² O tom finom azuru napisane su brojne studije, osobito u Firenci, što je razumljivo jer je ondje zanat bojenja tkanina doveden gotovo do savršenstva.⁵³

Ne treba zanemariti ni druge boje, osobito plavu, koja u srednjovjekovnoj Europi nije dominirala samo u tekstilnoj manufakturi. U nekim ugovorima o kupoprodaji sukna⁵⁴ Dušanka Dinić-Knežević opaža de se upotrebljava termin

⁵² Bogumil Hrabak, »Dubrovački ili bosanski azur.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 9 (1954).

⁵³ *Tutte le nostre ricordanze accertano, che il cognome di questa famiglia deriva dall'Oricello. Bernardo, e corrottamento Nardo de' Rucellai, che fece il viaggio di Levante, donde riportò grandi ricchezze, si vuole ancora che v' imparasse il segreto di questa tinta, e lo recasse in Firenze con gran vantaggio delle nostre manifatture in Lana ed in Seta. Altri vogliono che scoprisse il primo la proprietà della stessa erba di cangiare il suo verde in violetto, aspersa che sia con l'orina* (Marco Lastrì, *L'osservatore Fiorentino sugli edifizii della sua patria*. Firenze: Pagani, 1798: 220). Usp. G. L. Cantù, *Istruzioni sulla fabbricazione dell'oricello, del cudbear e del tornasole...* Varallo: T. Rachetti vedora Caligaris, 1838). *Col nome di oricello si designano sia diversi licheni tintorii, sia la sostanza colorante da essi ricavata. Per utilizzare l'oricello si sottopongono i licheni ad una specie di fermentazione alcalina in presenza di ammoniac ed in contatto dell'aria per cui si forma la sostanza colorante; e si ottiene così il prodotto che viene in commercio col nome di pasta d'oricello. Questa ha l'aspetto di una pasta più o meno denta, di color violaceo, in cui trovanti numerosi filamenti di licheni. La sua soluzione acquosa è colorata in violetto e col cloruro ferrico ed allume da una tinta rosso-bruna o rosso-ciliegia* (Antonio Turco, *Coloritura, verniciatura e laccatura del legno*. Milano: Hoepli, 1985: 130).

⁵⁴ *Debita Notariae* (dalje: *Deb. Not.*), ser. 36; *Diversa Notariae* (dalje: *Div. Not.*), ser. 26 (Državni arhiv Dubrovnik).

ballo,⁵⁵ odnosno ističe se da će sukno biti obojeno *in coloribus balle*, a zatim precrtano i dodano *in guado*, pa bi se moglo pretpostaviti da se pod *ballo* podrazumijeva bojenje upotrebom **gvada** (plave boje).⁵⁶ Posrijedi je biljka *Isatis tinctoria* (tal. *guado*).⁵⁷ Nećemo “ulaziti” u nijanse boja, a njih je od skupih (*ars maior*) do jeftinih (*ars minor*) bilo bezbroj: *azzuro*, *azzurino*, *cellestro*, *turchino*; zelenih - *viridis*, *viridis clari coloris*, *viridis scurri*, *viridie medie coloris*; *vermilia* (boja kože), rjeđe crnih - *morello*, *nigro*...

Moramo se posvetiti i tamnocrvenoj boji - *scarlatina*, što je istoznačnica za grimiz. **Skèrlet** ili **skrlet** (jarko crveno-ljubičasta boja), pa se tako zovu i tkanine time obojane (stara venecijanska crvena i vrlo sjajna čoha),⁵⁸ s varijantama **skarlat**, **skrlat** itd. (tal. *scalatto*, franc. *éscarlate*, prov. *escarlat*, španj, port. *escarlata* < srlat. *scarlatum* < perz. *sāqirlēt*). Miklošič ima skr̋rlato (LPal, 851). Nadalje, sa *sk* > *šk* **šk̋rlet**, **šk̋rlat**, u Istri **šk̋rlāto** (RazD, 197), kao i u slov. *šk̋rlāt* (SES, 730). U Dubrovniku i **skrlato**, po jednom dokumentu iz 1234. godine. *Da ti damo pet̋ deset̋ lak̋t̋ skr̋rlata čistoga i čr̋ylenoga* (ARj, 15, 337, prema MSerb, 18). Potkrijepimo to s nekoliko primjera.

Bernardin Splićanin: *Ne će bojati hiži svojoj od studeni snižnih, jere su svi hižane neje obučeni dublicami. Šarovitu svitu učini sebi, dubalje i skr̋rlat odića je neje* (Lekc, 156). Vetranović: *Nit bješe skr̋rlata ni grimiz vidjeti, / ni biser ni zlata nigdjere na sviati; / nit bjehu raskoš, ni bludi ostali, / koji su, moj bože, u ove dni nastali; / ner bješe, moj bože, človjeka i žene / odjeća od kože, i tu ne strojene, / i od lista smokvena, človjeku neka je / naga put skrovena, da sramom ne ostaje* (SPH, 3, 8). Kavanjin: *Ova 'e stinjen krana zlata / pokovana dragoscienim, / sviona oha od skr̋rlata / narešena hitrim čienim, / prut kraljevske zapovidi / veličanstvo sve ko slidi* (Bogat, 352). Bogišić: *Što*

⁵⁵ Tal. *balla* - *Quantità di roba messa insieme e rivolta in tela o simil materia, per trasportala da luogo a luogo* (ToBe, 1, 284); ven. *bala* id. (Bo, 56).

⁵⁶ Dušanka Dinić-Knežević, *Tkanine u privredi srednjovekovnog Dubrovnika*. Beograd: SANU, 1982: 191-192.

⁵⁷ Naša su narodna imena **farbovnik** (*Blago, Dizion*), **glastar** (< lat. *glastum*), **silina** (JIB, 351), **siljina**, **šilina**, **sil** (< lat. *sil, silis*), **sinjavina**, **sinjavica**, **sač**...

⁵⁸ Da su lako moguće zabune kada su u pitanju sve te raznobojne tkanine, svjedoči i kratki članak Jovana Kovačevića, »«Grana» i «čoa paraguna» narodnih pesama.« *Istoriski glasnik*, Beograd, 1-4 (1952): 127-129, u kojemu se objašnjava značenje tih riječi. Poznato je da *grana* (“grana svila”) označava crvenu boju. Ipak, Kovačević postavlja pitanje nije li se taj izraz “preneo i na neku određenu vrstu tekstilne materije, koja je bila crvene boje” i dolazi do zaključka da je to naziv i za jednu vrstu tkanine i haljetka. *Čoa paragun* tako se pogrešno izjednačuje sa skrletom i grimizom. **Pāragūn** je “zlatna traka koja se u Bizantu prišivala na odijelo kao ukras”.

je tebi tad nestalo, slugo? / Dobrijuh konja al' sv'jetla oružja, / Al' škrljeta zelene haljine, / Ali dosta jaspere neizbrojene? (NpjB, 307).

Po crvenom kožnom osipu (med. lat. *febris scarlatina*) ime je dobila zarazna dječja bolest - **šarlah**, **skarlatina**, **skrletina**... od njem. *Scharlach* (stv-njem. *scharlāt*) < srlat. *scaltatina* ≈ *scarlatum* (crvena boja)

Vrijeme je da vidimo što se zbiva s našim korijenom **rūd** (crven).

Kada govorimo o obliku **řda**, treba napomenuti da je tijekom 19. stoljeća, pod utjecajem dubrovačkog govora, došlo do tzv. hiperkorekcije, uvođenja glasa *h* u riječima gdje on etimološki nije opravdan, kao u slučaju **hřda**. Adj. **řdar** (ruber) zabilježio je samo u Istri Davorin Nemanić (ČKS, 1885, 21). U slovenskome jeziku postoji čitava leksikologijska porodica - *rđeti*, *pordeti*, *pordevati*, *zardeti*, *zardevati*; *rđeč*, *rđečiti se*, *rđečica*, *rđečka*, *rđečkast*..., a u našem Skok (ERj, 3, 117) nalazi tek nekoliko relikata u botaničkoj terminologiji - **ardečovka** (*Cynara scolymus*), **rdečovka**, **rdečina** (*Rubia tinctorum*), **rdobrad** (*Lactusa scariola*, JIB, 326),⁵⁹ **rdobrada** (toponim **Rdobrada** "od trave rdobrada", *Poljica*, 8, 192), **hřdobrad** (*Stipa pennata*, JIB, 110), **hřdobrada** (JIB, 327). Nejasna je značenja riječ **řdoroga** (vjerojatno od *hrdati* i *rog*) - *convicium in feminam* (SrRj, 646), "psovka starome ženskome čeljadetu" (vještici!). U Dubrovniku **hřdoroga** (Budmani, ARj, 3, 691).

U Bogišićevoj opsežnoj građi o pravnim običajima južnih Slavena (§ 280, čudotvorni dokazi; Boka, Hercegovina) stoji:

Za poznati koliko ih ima, koje su prave vještice, te da se mognu kazniti za to, što su izjele dijete, evo šta rade s jadnim ženama: skupi se selo ko gođ pušku nosi, pa starješina od sela reče od prilike ovako: "vidite li braćo da nam pomete trag od bezdušnih hřdoroga i krstašica, bog im sudio. Sutra rano

⁵⁹ U Imotskoj krajini upravo *pirika*, *žiculja*, *klāsulja*... Trava koja raste kao korov na njivama, osobito poslije kiše pri kraju ljeta. Zovu je i **rdobrd**a (RjDZ, 322, 395; Im, 259). "**Hřdobrada**, rdobrada, snažna, višegodišnja busenasta trava, modrikaste boje, gole, uspravne stabljike, uskih, šiljatih listova, cvijeta u obliku metlice, nagnute u jednu stranu, ljubičastog preljeva" (Vladimira Rezo, u: Vjekoslav Kaleb, *Bijeli kamen; Divota prašine*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002: 384, rječnik). "Te su ograde i danas čarobno carstvo. A onda je bilo velikih jasenova i hrastova. Ograđene visokim zidovima, prostrane, pokrivene gustim, čvrstim, krškim travama i vrijesom i **hřdobradom**, na mjestima popločane oblim ravnim stijenama pokrivenim sivom debelom korom, lišajima i mahovinom, na lomu bijelima kao slanina, zasjenjene pokojom smrekom, običnom ili ljuskavicom, pokojim grmom gluša ili planike, skupinom hrastova, osamljenih, izabranim mladim jasenovima" (V. Kaleb, *Bijeli kamen; Divota prašine*: 11).

svaki svoju ženu i majku, kao što ću ja moju, dovedite na ubao (ili na čatrnju ili na rijeku ili na jezero) da ih u vodu bacamo, da vidimo koje su i da ih kamenujemo, ili da nam se zakunu, da neće više zla činiti. Hoćemo li braćo!?" Svi jednoglasno odgovore: "hoćemo a da kako?" Sutra dan svaki svoju dovede, pa je sveže izpod pazuha konopom, i onako obučenu baci je u vodu i tako svaki redom svoju. Koja potone brže je izvuče konopom iz vode i ona nije vještica, a koja ne potone, nego se koprca po vrh vode, ona je vještica. Kad je odgovorilac bio još dijete u Risnu, slušao je, kako su Krivošijani (u okružju kotorskom) ovako bacali njihove žene na ublima u selu Unirini. I u Hercegovini živi taj običaj. Odgovoriocu je kazivao Trebinjanin Luka Pištelja, da su 1857. godine Turci nagnali hrišćane trebinjske da njihove žene bacaju u rijeku koja teče pokraj grada i po sred polja (zove se Trebišnica) i slučajno su: njegova pokojna majka Jana i danas živeća žena Mare bile potonule, a sedam nijesu; a to zato, što su mlogo haljina na sebi imale i slučajno, pale u vodu perpendikularno te ušla voda ispod košulje i ispod svijuh gornjih haljina. Turci su htjeli, da se sve sedam kamenuju, ali ih hrišćani jedva umole, pod uvjetom, da zovnu iz manastira Duži igumana pokojnog Jefstatiju Dučića, da ih ispovidi, a one da se pod petrahiljem zakunu, da se odriču da neće više biti vještrice. U sva tri predijela vlasti danas zabranjuju da se ovo čini, ali kažu, da još toga ima po nekijem mjestima, no kradomice... (ZbBog, 561).

U Dalmatinskoj zagori danas *rdoroga* označava nešto što je staro, isluženo, npr. krava, koza, neki predmet, u selu Studenci kaže se najčešće za stari automobil - **řdina** (i *řdina*): *Dâ mi da vózân nikakvu řdinu od âvuta* (Stud, 389). U Gackoj **řdan** je pejor. "stari ovan": *Mî nîkad nîsmo imâli stâri řdanov kî se tučêdu* (RGČ, 850).⁶⁰ Od osnove **rъd-* vjerojatno je nastalo **rdlo** (M.

⁶⁰ Sinonim je **řbina** (RjDZ, 395), *Kaki je čojek nekad Pere bio, a eno ga sad řbina* (Lik, 213) ili u Gackoj *řbina*: *Čâ će mi tâ řbina, bâci tđ!* (RGČ, 850). Značenje je "udarati, lomiti". U Bukovici Vladimir Ardalić zapisuje: *Bogme ti (...) Mîka Jakovljevića ne dira u lasicu, nego je dva tri puta mitila, kad bi je vid'la, i vřigala joj jaja na maslu, te bi isklala na bokun rbine te iznosila preda nju. Kad je jednom u kući vid'la, da oda iz zida u zid, govorila joj: "Lajo moja, eto tebi vřiganije jaja, nemoj ti meni, rôdo moja, pilića odnositi, ne ću ja tebe više plašiti ni gonati", zaklinjem te svetim Đurđom, moim krsnim imenom, da mi miruješ u dijete!" I tako lasica o' tog puta miruje joj u piliće i u dijete, pa se vali po selu, da je podmitila. Najbole je, kad se lasica vidi, osim što djeca viču u jedno grlo, ma da i ljudi zaintače reći: "Lajo li lajo, prijete ti miši, da će ti odgristi uši; to ti poručuju po nami. Raščeraj ij, molimo te!" Zato se na svijetu najmanje lasice ubijaju. (ZbNŽO, 7, 287). Isto je što i *křnjaga* < *křnj* ("komad od čega razbijen", IB, 1, 587), a po Daničići i *škřbina* (Osn, 169). Usp. *břljotina*, *škřbotina*... Rijetko se čuje **hřbina** (protetsko *h*).*

Pavlinović: *Daj mi malo rđla*) - “samo meso bez loja, i to kada je već kuhano” (ARj, 13, 700; ERj, 3, 117). Od novijih rječnika spominje se kod Šamije: *rđlo* - “crveno meso s malo masnoće” (Im, 310).⁶¹

Od istog ie. korijena **reudh-* dolazi *rūd* (crven) > prasl. **rudъ*, **ruda*, **rudo*, adj. **rudъjъ*. Riječ je baltoslavenska (lit. *raudas*, let. *raude*); bug. *rud*, češ. *rudý*, polj. *rudy*, rus. *rúdyj*, ukr. *rudýj*... Preko lat. *robustus* (hrastov; tvrd; jak) uvriježio se adj. **ròbustan** (silan, snažan, čio...). Najčešće određuje boju kose. Gundulić: *Ja opet milos da isprosim, / Bit s naprava ljepši žudim: / Svilu oblačim, cvijetak nosim, / Resim lice, kose rudim, / Sveđ uzdahe šiljem ognjene / Ne stavlja se ona od mene* (Gund2, Suze, 37). Kavanjin: *Nu Irenej čelnik sveti, / u tamnici najprije tučen, / ne moguć ga al uklonieti / Prob od vire, da je još mučen / zapoviedi, a zaludu, / pak mu odvali glavu rudu* (Bogat, 298). Ljubiša: *Kao što se obično ponavlja kud naprasno premine koji pribraniji čôek, i o njima se reče da su ih zlotvori otrovali kako će obezglaviti kotorsku gospodu. Bilo je mita i istraživanja, imale su uhode dosta posla i prostora da rade i da lažu, dok se sve od jednom prospe glas, kako je hodio pred zoru jedan mrnar po vodu na Peljuzicu, pak srio putom jednu veliku ženetinu golu i bosu, crnu ka' arapku, sisetinama preko ramena a rudijema kosminama do više koljenâ, i da mu je ona rekla: Idem u Kotor da pročistim grad i oplijevim građanstvo!* (PripCG, 263). Budmani tvrdi da je u Dubrovniku *rūd* dobilo značenje “kudrav” (DubD, 170). Osnova *rūd-* zadržala se u mnogim toponima, ali je uglavnom potisnuta od sinonima (crven i sl.). Poimeničen, još se raspoznaje u **rūda** kao ime različitim biljkama, travama, ali i - crvenom kupusu. Taj se kupus još zove i **rudac**, vjerojatno po njegovoj “kovrčavosti”, a ne boji. **Rūdača** je jabuka (po crvenoj ili naboranoj koži?), a **rudnjaja** ili **rūdnjača** (BI, 2, 358)⁶² - gljiva (*Agaricus campestris*). Spomenimo i dva ornitonima. **Rudina** (perna rudina,

⁶¹ “Muči, sinko, svih ti Božjih isposnika, o glavi mi ne govori, duše mi ne truj! Kad samo pomislim na uhašce i ono oko njega: **rdlo** je a meso nije, mrsno je a slanina nije...” (Ivan Raos, *Prosjaci & sinovi*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005: 331). “Kad u Slavoniju sarmica do sarmice, a visme triput mesom prožeženo, pa papričica punjena, samo joj se rebarce iz masti i skorupa izdiže ko sveto znamenje, a svinjske se nožice razvlače u kiselu kupusu ko med kaduljin, ko benina utrobica, pa sekeli-gulaš, muko slavna, a iz njega **rdlo** i mrsno podjednako vražjim okom namiguje...” (I. Raos, *Prosjaci & sinovi*: 405).

⁶² *Rudnjača* je naziv još i za poljsku pečurku s bijelim, u mladosti poluloptastim, a poslije ravnim klobukom. Površina može biti prekrivena ljuskama. Na pritisak ne mijenja boju. Listići ispod klobuka slobodni su, gusti, u mladosti svijetloružičasti, poslije crvenosmeđi.

Federflur, pteryla) i **rutka** (jer je *ruda, Monticola saxatilis*) ili **rudka**, crvenorepi stijenjak, pećinski kos, veliki kamenjar (NZN-p, 420).⁶³

Alemko Gluhak za poimeničen pridjev **rùda**, prasl. **ruda (zemja)*, donosi jedno od više tumačenja (najvjerojatnije preuzeto od Gunthera Ipsena⁶⁴): “Ta je praslavenska riječ potekla od ie. **r(e)udh-* ‘bakar, mjed’ (i obično ‘crven’), što pak se onda smatra posuđenicom (izravnom ili kroz nekoje posredništvo) iz sumerskog *urudu* ‘bakar, mjed’. Ta je sumerska riječ nastala od protosumerskog oblika **burudu* - a ta je riječ u imenu rijeke *Eufkrat* (akadsko *Purattu*, a iz mezopotamskog je izvora i grč. *Euphrátēs*): to je rijeka po kojoj je splavima spuštana bakrova ruda. Naime, Međuriječje i Srednji Istok kolijevka su obrade bakra” (GERj, 533).

Kad je u pitanju *kermes* mineralnog podrijetla (tal. *chermes minerale*⁶⁵), nema slaganja o tome što je ustvari *crvac*. Po jednima, *crvac* je cinabarit koji se dobiva u rudnicima olova i srebra kao usputni proizvod pri traženju i prečišćavanju tih

⁶³ Treba biti oprezan s ovim “semantičkim ukrštanjem”. Jesu li čovjek, ovca ili jabuka riđi ili kovđavi? “Slika” može biti vrlo različita, a etimologijsko ishodište slično. Mikalja ima **ruđeži** - “s rudinama čovjek, di capegli ricci, cincinnatus” (*Blago*), a Stulli **ruđeži** (graf. rudesci, rudescā; rudex, rudine) - “capelli ricci, cincinni” (*Rjecs*, 2, 289). Baraković u *Vili Slovinci: ...pod čelo zamire do samih očiju, / svaka se prostire da ruđež saviju, / ne još ti probiju sidine najparve / na lišci ka siju sva čista do marve...* (*Vila*, 53). Gundulić (*Dubravka*): *Dva roščića, ki me krune, / umjesto mi su od ruđeža, / a po koži oštre vune / od hrabrenstva obilježja* (Gund2, 66). **Ruđeš** je inače “čuperak, kovrčica, uvojak...” Luka Zore ovako tumači: “*Gūša* je rudasta kokoš. I *gūšasta kosa* čuje se za rudasta kosa [u Imockom]; ali čuperak rudaste kose ne govori se inače nego *ruđeš* (rudéša) [u Cavtatu], a taj čuperak kose u opće nazivlju *bič kosā*. Raditi da kose postanu rudaste ili rude zovu *ruditi, zaruditi, zaruđivati kose*” (*Paljet*, Rad, 138: 58-59, 64). Mihovil Pavlinović u opisu Neretve 1873. godine koristi adj. **rudinast**: *Dajte mi ljepotu zemlje i vode: pučine polja, zrcala jezerā, gajeve zahumljā: tihu maticu podražite vratolomnim utocima, obrubite rudinastim obrvami, razvedite niz dionice, niz jarke; dajte plugu oranicā, srpnu njivā, kosi livadā: tu mi ljepotu dajte pod nebom s kojega žari sunce kâ oko junačko; pa eto naporuč vam konja jahatih i čamacu plivačā, da se utrkivate, da gospodski lov lovite, da veselo vino pijete* (PavlSp, 376).

⁶⁴ Gunther Ipsen, »Sumerisch-akkadische Lehnwörter im Indogermanischen.« *Indogermanische Forschungen*, Berlin, Leipzig, 41 (1923): 174-183.

⁶⁵ *Composto di antimonio e di solfo che contiene in mescolanza, sebbene in piccole proporzioni, qualche altro composto del medesimo metallo* (To, s.v. chermes). Kermes mineral or Alkermes mineral (Sb_2S_3) is a compound of antimony oxides and sulphides, more specifically, antimony trioxide and trisulphide. This substance occurs in nature as the mineral Kermesite. It can be made or obtained in the laboratory by the actions of Potassium Carbonate (K_2CO_3) on antimony Sulphide. The compound is reddish brown in color and described as a velvety powder which is insoluble in water. It was used extensively in the medical field until the general use of antimony compounds declined due to toxic affects (*Encyclopædia Britannica*).

ruda.⁶⁶ Cinabarit je pak živin sulfid (lat. *cinnabaris* < grč. *kinnábari*), koji je zbog svoje crvene boje nazvan **rumènica**.⁶⁷ Otud i **rumènilo** (skerlet) kojim se maže i boji lice, usta; “kojim se žene načinjaju..., purpurissimus” (*Blago*).⁶⁸ *Crvac* se povezuje i s antimonom, proizvedenim od stibinita, a služi za jačanje olovnih i cinkovih legura. U ARj taj se “rudni kermes” još zove **rastočko crvenilo** (4, 937) ili jednostavno - **ràstok** (ARj, 13, 304; BI, 2, 312), u Šuleka (RZN, 2, 927-8) **raztočko crvenilo** (Kermes), **raztok** (Antimon)...

Vidimo da *ràstok* ima isto značenje kao *karmin*, o kojem je već bilo riječi, ali s nešto drukčijom uporabom - za obrve, pa je crne boje. “U Turskoj žene uzimaju rastok kad grade boju za obrve i za kosu” (SrRj, 643).⁶⁹ Po Škaljiću, *ràstok* dolazi od tur. *rastik* < perz. *râsuht* (*Turc*, 531). Uzgred, za ovo kozmetičko sredstvo imamo još jedan turcizam - **sùrma** < tur. *sürme*⁷⁰ (u suvremenom turskome *sürmek* između ostalog znači “natrljati”). Zabilježena je u ARj (17, 48), BI (2, 497), ERj (3, 364) itd. kao crna ili srebrnasta boja napravljena od samljevena

⁶⁶ Koristan je izvještaj Dragutina Hirca iz Gorskog kotara: “Malo ima u nas krajeva, gdje bi priroda bila tako bogata rudom, kako je to oko Tršća. Od korisnih ruda ima ona crvene i željezne gniede rudače, sumporne pakovine, a što je najzanimivije, žive, rumenice i crljenca... Prve znakove žive opazio je god. 1830 Antun Turk, tada tajnik u Čabru, koji je u gorskim potočićima naišao na kapljice čiste žive i na zrna *crljenca*, kako ovdje zovu Merkur-Lebererz. Oboje bude poslano u Beč, a bečka vlada izašla odmah naučno povjerenstvo, koje proučiv sastav kraja, zaključio, da oko Čabra mora biti cinnabarita ili rumenice (Zinnober), ali ne bijaše poduzetnika, koji bi se dao na izkapanje... Ruménica je crvena kao crvac, veoma krhka i prelieva se poput alema. Sastoji se od žive (68,2%) i sumpora (13,8%), te se u salitretoj kiselini podpuno raztopi... Crljenac nije čist, već smjesa rumenice sa idrilinom, ugljenom i zemljanim čestima, tamniji je od rumenice, ali ima takodjer crvenu crt. Zrna su mu razne veličine, ima sitnih kao glavica od pučenke, (bumbače, gumbašnice), ali i kao golubje jaje velikih” (Dragutin Hirc, *Gorski kotar: slike, opisi i putopisi*. Zagreb, 1898; reprint: Rijeka: Tiskara Rijeka, 1993, 1996: 140-141).

⁶⁷ Spomenimo samo dva rječnika. Della Bella: “cinábbro, materia di color rosso, che serve per tingere; *cinnabaris*; rumeniza, cinapar, rumena mast” (*Dizion*, 1, 210). Stulli: “rumenicca - cinabro” (*Rjecs*, 2, 293). Po Milanu Rešetarju (ŠtD, 286) *rumènica* (*die Gelbsucht*) je u Prčnju (s akcentom *ruménica*) eufemizam za *žuŕŕica*.

⁶⁸ Vetranović: *A prislavno tvoje tilo / sve je modro i krvavo, / sve je šuplje i ranavo / i nigdjere nije cielo. / I u krvi, moja časti, / od vrh glave do potplata, / kako komad od skrlata / rumenilo sve omasti* (SPH, 3, 333). Gundulić u *Osmanu*: *Nu zasve to usti blijede / rumenilom jošte masti, / mrči i lašti dlake sijede / i od obraza suhor tmasti* (Gundl, 215).

⁶⁹ *To je kada za boga primila, / pa mu dade tananu košulju, / što je nosiš u neđelju mladu; / i metni mu rastok na obrve, / kara-boju na kara-zulove, / rumenilo na bijelo lice; / oplete ga sitno đevojčki: / od petoro i od devetoro; / i dade mu varakli preslicu, / uz preslicu šimširi-vreteno, / na preslici misirsko povjesmo* (NpjV, 1, 394)

⁷⁰ Usp. s alb. *surmé* (EWA, 397).

antimona i masti, kojom “Turkinje mažu obrve i trepavice da oči budu veće”,⁷¹ pa je neizbježna tema u narodnim pjesmama, osobito u onim tzv. “haremskim pričalicama”.⁷² Izvedenica je **surmedān**, ili s tur. suf. *-lik surmedānluk* - “bočica od kovine, ili posudica od kože ili slonove kosti u kojoj se drži surma; na bočici ili posudici je pričvršćen štapić kojim se surma podvlači” (*Turc*, 576). Skok je u Banjoj Luci za adj. **surmenast** našao tumačenje: “grahorast, kad oči nijesu ni crne ni plave, nego kao šarene” (SkT, 494-495). Škaljić (*Turc*, 576) još ima izraz *surmèlijaste oči* (“oči kao srebrnasta surma”). Španjolski *carmissium* u Dubrovnik se dovozio tek u 16. stoljeću.

Nakon ove “kozmetičke digresije”, valja se okrenuti pravoj vrijednosti *crvca* (kermeza) koji je služio za bojenje tkanina. U toj je tekstilnoj “industriji” prednjačio Dubrovnik, koji je crvac uvezio iz susjednih krajeva (Bosna, Srbija...), a izvezio gotov proizvod (sukno), dakako, uz dobar profit. Kao što piše Rački: “Grimiz, svilu, krzno i drugu robu (...) dobivao je zapad kroz mletačke brodove i trgovce iz iztoka.”⁷³ Dubrovčani su se u tom poslu iskazali kao vješti posrednici. O tome govore i “diplomatski” ulomci Franca Miklošiča.

Mohammed II⁷⁴ sultanus, scribit sandžak bego Hercegovinae et kadi in Novi et Hoči de sale Ragusinorum (1456. 9. martii - 7. aprilis):⁷⁵ и в ДѢВРОВНИКѢ оловѡ, свила, црѣваць и восакъ да не иде, ино да иде, биѡ самъ заповидѣѡ; а сада и за дрѣгѡ се задѣваю. а сада ѡ овоизи работи ѡдъ прѣвомъ цю ѣ реченѡ, да не иде, и сада ѣ такои. Ако ли амальдаръ за дрѣге работѣ книгѣ има книгѣ, за цю взиима, вписавыше на порѣгѣ ми пошлите. такои да знате за ови мои лѣпи нишанъ... (MSerb, 475). (1456. julio mense): ...и в ДѢВРОВНИКѢ свила, олово, восакъ и црѣваць, ове четири ствари да не идѣтъ, дрѣге трговине да идѣтъ: такои самъ биѡ заповидиѡ... (MSerb, 475)

Bajazed II⁷⁶ sultanus scribit sandžak bego Hercegovinae, Mustafa bego, et kadiis de sale Ragusinorum (1484. 29. februarii - 29. martii): ...када ова книга к вамъ догѣ, такои да знате: прѣге овогаи врѣмена дѣвровачкои господи

⁷¹ “Surmu donose hadžije iz Arabije u malim sašivenim platnenim paketićima” (*Turc*, 531).

⁷² *Ne b' jeli se i ne bākami se* [mazati se crvenom bojom], / *Ne navlači na elif* [u obliku tanke crte, kao prvo slovo arapske abecede] *obrva*, / *Ne podvlači surme plemenite*, / *Ne čin' činâ, ne mami mi sina*, / *Gotov' si ga mamom pomamiti* / *I njegovo srce primamiti* (NpjMH, 10, 114-115).

⁷³ Franjo Rački, *Borba južnih Slovena za državnu neodvisnost u 11. vieku*. Zagreb, 1875: 73.

⁷⁴ Mehmet II. Osvajač.

⁷⁵ Jireček primjećuje da je Miklošič krivo datirao. “Poslanstvo Bartolo de Zamagna i Nicolino de Gondola do Porte pada u novembar 1484.” (JirDu, 90-91).

⁷⁶ Bayezit II.

книгѣ самъ писаѡ, и даѡ, да црѣваць, олово, свила, и восакъ на новѣскѣ скалѣ ходеть... (MSerb, 529).⁷⁷

Jedan dokument iz 1455. godine ukazuje da su se četvorica trgovaca iz Podgorice⁷⁸ uključila u vrlo unosnu trgovinu *crvcem*.⁷⁹ Trideset prvog srpnja te godine vođen je pred dubrovačkim knezom i sucima spor između Stjepana Medojevića, Radiše Radosava Radičeva, Vukše i Nikole Popovića, kompanjona, i dvojice Dubrovčana - patricija Marina J. Gradića i Kristifora Radosavova. Prema ranijem sporazumu, Podgoričani su dovezli u Grad 1.309 litara mnogo traženog "carmisium-a" po cijeni od jednog perpera po litri; kupci su, međutim, našli da roba ne odgovara danom uzorku (*mustri*), ali su zadržali i mješine i vreće u kojima je rudača bila transportirana. Presuda je glasila da se poštuje ugovor, odnosno da se ne uvaži reklamacija na kvalitetu.⁸⁰

Za te prilike, po mišljenju Bogumila Hrabaka,⁸¹ iskazan je visoki stupanj "suvremenog poslovanje u trgovačkim društvima", i to prije svega da se udruži "poslovni kapital", kojega je tada bilo ponajmanje. Dvojica ortaka su, suđeci po prezimenu, bili popovski sinovi, ili unuci, a jedan je označen *po djedu* (a ne obiteljskim imenom). Isporuka traženog crvca također je bila značajna, i ne bi ukazivala na slučajnu nabavu, ili na novajlije u poslu. Tim prije što je riječ o godini smjene vlasti na području današnjeg Kosova, gdje je *crvac*, nema sumnje, nabavljan. Svakako iz rudnika s područja Kopaonika, a po tome je i dobiveno ime (stsl. *kopati*).⁸²

⁷⁷ Usp. P. Kosović i M. J. Miladinović, »Trgovački centri i putovi po srpskim zemljama u srednjem veku i u tursko vreme.« Godišnjica Nikole Čupića 20 (1900): 1-56; 21 (1901): 19-87; Bare Poparić, *Hercezi svetoga Save*. Spljet, 1911: 4. Lujo Vojnović: *Dubrovnik i osmansko carstvo - po arhivalnijem ispravama*. Beograd: SKA, 1898.

⁷⁸ Podgorica se nalazila na poznatom Zetskom putu kojim su išle trgovačke karavane iz Srbije preko Brskova na more. *Podgoricie* - 1336. (MonCat, 2, 258), *Podgorič* - 1337. (MonCat, 2, 386), *Podgoriza* - 1453. (*Div. Not.* sv. 38, f. 97-97').

⁷⁹ A taj se mineral ponegdje još naziva **reàlgār**, crven sa žutim žilicama arsenov sulfid (franc. *rèalgar* < ar. *rahj al-ghār* - "prah iz rudnika ili spilje"). Crveni sulfid je i **sandàrak** (lat. *sandaraca* < grč. *sandarákē*). **Sandàrah** (< perz. *sandarah*) je pak blijedožuta smola sjevernoafričke smreke.

⁸⁰ *Div. Not.* sv. 40, f. 18'.

⁸¹ Bogumil Hrabak, »Podgoričani trgovci XV, XVI i XVII veka prema kotorskoj i dubrovačkoj građi.« *Istorijski zapisi* 26/3-4 (1973): 255-270.

⁸² Glavni put koji je spajao Dubrovnik i rudarska središta u Bosni zvao se *Via Narenta* ili *Via Bosna*. Išao je od Dubrovnika preko Drijeva, dolinom Neretve, koju napušta presijecajući planinske vijence Prenja do Vrapča i Konjica, a onda dalje prema Visokom. Druga značajna komunikacija zvala se *Via Drine*. Iz Dubrovnika je put skretao u Trebinje (jedan je pravac vodio na Zetski put), a dalje preko Čemernog izlazio na Foču i preko Goražda uz Drinu do Borča, Prače, Višegrada i Srebrenice (Srebrnica). Iz Foče, put se račvao prema Despotovini, spajajući se s poznatim Carigradskim drumom koji je išao linijom Beograd-Carigrad.

O dubrovačkoj trgovini i manufakturnoj proizvodnji sukna relativno je mnogo pisano,⁸³ pa to sada, kad se bavimo samo “crvenom bojom”, ne treba šire elaborirati. Međutim, čini se da je nepravedno zaboravljen jedan važan lokalitet - Novo Brdo, u kojem su Dubrovčani imali koncesiju za kopanje rude (u prvom redu srebra, pa onda olova, a manje bakra i željeza) i naravno - *crveca*. Novo Brdo, ne bez razloga, spominje i Filip de Diversis u svom latinskom rukopisu iz 1440. godine *Situs aedificorum, politiae et laudabilium consuetudinum in chytiae civitatis Ragusii* (“Opis položaja, zdanja, vladavine i hvalevrijednih običaja slavnoga grada Dubrovnika”).⁸⁴ Diversis piše da trgovci koji dolaze kopnom “donose zlato, srebro, olovo, grimiz,⁸⁵ papar, vosak i mnoge druge stvari najveće vrijednosti iz Jedrena, iz Raške, osobito iz Novog Brda, te iz Bosne” (*Opis*, 40).

Trgovačke veze Novog Brda (sjeverno od Gnjilana; alb. *Novobërda/Novobërdë*; danas se uvriježio naziv *Artana/Artanë*), prelazile su granice Balkana, osobito na zapadu. Postalo je jednom od najvažnijih naseobina njemačkih rudara Sasa⁸⁶ iz

⁸³ Grga Novak, »Vunena industrija u Dubrovniku do sredine XVI stoljeća.«, u: *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*, Dubrovnik, 1931: 99-107; Dragan Roller: *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*. Zagreb: Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, knj. 2, JAZU, 1951; Ivan Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*. Beograd: Istorijski institut SAN, 1952; B. Hrabak, »Podgoričani trgovci XV, XVI i XVII veka prema kotorskoj i dubrovačkoj građi.«: 255-270; Bogumil Hrabak, »Trgovinske veze Pezara i Dubrovnika do 1700. godine.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 29 (1991): 23-79; Momčilo Spremić, *Dubrovnik i Aragonci 1442-1495*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1971; Desanka Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela, knj. XVIII, 1961; Sima M. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*. Beograd: SANU, Beograd, 1964; Ignacij Voje (vidi djela citirana u bilješki 104). Najopsežniju monografiju napisala je Dušanka Dinić-Knežević (*Tkanine u privredi srednjovjekovnog Dubrovnika*) s kraćim dodatkom: »Prilog upoznavanju tehnike proizvodnje vunениh tkanina u Dubrovniku u prvoj polovini XV veka.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 19/20 (1982): 1-6. Treba svakako konzultirati nedavno objavljenu studiju Joška Belamarića, »Urbanistički aspekti prve dubrovačke industrije u 15. stoljeću.«, u: *Zbornik Danâ Cvita Fiskovića*, 2. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2008: 341-372.

⁸⁴ Najstariji sačuvan prijepis nalazi se u Državnom arhivu u Dubrovniku, u ostavštini Bizzaro. “Opis Dubrovnika” prvi put je objavio Vitaliano Brunelli 1882. godine, prema prijepisu koji se čuva u Zadru. Taj prijepis preveo je i objavio Ivan Božić 1983. godine, u izdanju časopisa *Dubrovnik*.

⁸⁵ *Cremexinum* - grimizna boja najviše kakvoće (*cremexi*: “grimiz, skrlet, purpur”). I. Božić prevodi kao *krmez*. Očito se misli na *crvac*.

⁸⁶ *Saksónac* (*Säs*), Саси́нь, pl. Саси. U Dubrovniku i *Theotonic* ili *Tedeschi*. Usp. Vladislav Skarić, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*. Beograd: SKA, posebna izdanja, 1939. Konstantin Jireček drži da dubrovačka obitelj Sasin, Sassi, Saxo, kasnije Sassinovich, vuče porijeklo od Chanussius Petri Saxinovich (†1393), Sasa, koji se doselio iz bosanske Fojnice. Otud potječe prezime dubrovačkog pjesnika iz druge polovice 16. stoljeća, Antuna Sasina (*JirIS*, 2, 91).

Ugarske, zvanih *purgari*, a po njima i naziv *Saško Mesto*. Novo Brdo⁸⁷ prvi put se spominje 1326. godine kao već poznato rudarsko i trgovačko središte u kojemu su Dubrovčani vodili trgovinu i držali carinu. Saski *valturchi* (rupnici)⁸⁸ bili su glavni rudari, a osim Dubrovčana, i drugi su građani (lat. *burgesis*, njem. *Bürger*, tal. *borgesani*, *borghesani*) na trgu (*mercatum*) trgovali. Sasi su imali svoj sud od građana (*curia purgarorum*), svoje notare (za knjiženje rudarskog desetka), svoje crkve... Novobrdski rudnici bili su u 15. stoljeću naročito poznati po proizvodnji “bijelog srebra”, slavnog glama (*argentum de glama*). Ova vrsta srebra sadrži u sebi i do jedne šestine zlata. Dubrovački su trgovci ovakvu rudu nastojali otkupiti po cijeni običnog srebra, kako bi sami rafinirali zlato i tako stekli golemu dobit.⁸⁹

Oskudni su dokumenti o počecima dubrovačke kopnene (karavanske) trgovine. Nešto više podataka imamo upravo kada je riječ o Novom Brdu, tj. tvrđavi koja se još naziva i Gornji grad. Teško je utvrditi kada je točno tvrđava sagrađena, ali za našu temu zanimljivo je mjesto u povelji kneza Lazara, izdatoj Dubrovčanima 1387. godine, u kojem se kaže: И кои се ие, Доубровчанинь забаштиниль оу Новомъ Брьдоу, тъзи да зиге градъ и да чоува; – кои ли су гостиѣ, несоу се забаштинили, да имъ е на воли, што им годѣ.⁹⁰ Dakle, moglo bi se zaključiti da se u to doba grad još zidao. Ali, vjerojatnije je da je

⁸⁷ U latinskim spomenicima *Nouaberda*, *Nouabarda*, bizantski *Nobopyrgon*, *Nobopóthon*, tal. *Novus mons*, *Noumonte* (kasnije *Monte novo*), a kod Sasa, po Bertrandu de la Broquière, *Nyeuberghe*.

⁸⁸ Pravi rudari (*laboratores fossarum*, *lavorenti*) nazivani su u prvoj polovici 15. stoljeća u Fojnici, Srebrenici, Zajači i Trepči *valturchi*, *valturzi*, *vaoturchi*. Riječ je nepoznata podrijetla. Slavenski su ih zvali *rupnici* (od *rupa*) ili *srebrodelci* (radnici u srebrnim majdanima). Vidi: Constantin Jos. Jireček, *Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters - historisch-geographische Studien*. Prag: Verl. der Kön. Böhmischen Ges. der Wiss., 1879; *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, preveo Đorđe Pejanović. Sarajevo: Svjetlost, 1951: 73 (redigirao Mihailo Dinić u JirZb, 205-303).

⁸⁹ *Crvca* je bilo jamačno i u Kreševu i u Pljevljima. U tursko doba Kreševo je, uz Vareš, glavno središte bosanske metalurgije i njeguje dobre trgovačke veze s Dubrovnikom. Geografski gledano, Pljevlja pripadaju području Sandžaka. Čuje se još *Pljvlja*, u crnogorskom govoru *Pjčvlja*, u Vuka Pljčvlje (SrRj, 509), a tursko je ime *Taşlıce* (“kamenica”). Legenda kaže da su Pljevlja dobila ime po *pljevi* koju je vjetar raznosio gradom sa žitom bogatih manastirskih imanja (“pljevare manastirske”, SEZb, 4, 301). Do 1430. godine Pljevlja su se zvala *Breznica*, u posjedu roda Kosače. Važna je karavanska postaja na putu za Carigrad. U rudniku “Šuplja Stijena” olovo i cink također su vadili Sasi. Pljevljaci su, prvo preko Dubrovnika, a kasnije i sami, izvozili u Italiju znatne količine kože, voska, olova, žive...

⁹⁰ Miloje M. Vasić, *Žiča i Lazarica*. Beograd: Knjižarnica Gece Kona, 1928: 120. Usp. Stojan Novaković, *Novo Brdo i vranjsko pomoravlje u istoriji srpskoj XIV i XV veka*. Beograd: Godišnjica, knj. 3, izdanje Zadužbine Nikole Čupića, 1880; Stojan Novaković: *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*. Beograd: Lirika, 2005 (reprint).

knez Lazar u Novom Brdu razlikovao dvije vrste Dubrovčana - privremeno prisutne "goste"⁹¹ i stalno nastanjene "imatnike baština".

Na osnovi te Lazareve povelje Dubrovčanima M. Vasić, navodeći neuvjerljivu analogiju s Castel del Monte Fridrika II. u Apuliji, tvrdi da su "i sve ostale naše gradove u srednjem veku zidali Dubrovčani".⁹² Posve opravdano, Đurđe Bošković⁹³ dovodi u sumnju to gledište uvaženog profesora, jer ga povezuje sa sadržajem 127. članka Dušanovog zakonika koji glasi: *Za zidanje grada, gde se grad obori, ili kula, da ga naprave građani toga grada i župa što je toga (grada)*.⁹⁴ Prema tomu, jasno je da su svi stanovnici gradova bili dužni sudjelovati u podizanju i popravljaju tvrđave, koja je imala služiti i za njihovu obranu, a da od te dužnosti nisu bili oslobođeni ni Dubrovčani, osim gostiju (trgovaca), koji se još nisu zabaštinili.⁹⁵

Valja se osvrnuti na još jedan "detalj". Dubrovačka trgovina i blagostanje koje iz njega proizlazi obično se povezuje s bogatim Zapadom i bogatim Istokom, a zanemaruje se neposredno zaleđe koje je znalo biti itekako "rastrošno". Na primjer, Dubrovčani su računali na kupovnu moć i zanimanje za skupocjene tkanine na dvoru hercega Stefana Vukčića Kosača. O luksuznoj odjeći vidi se i iz onoga što je Sandaljeva žena Jelena "donijela"

⁹¹ Gost (*hospes, hospites*) "znači u pravnih spomenicima ne samo stranca, inozemca, nastanjena u naših stranah, već i domaćega čovjeka, koji ne pripada rodu i plemenu stranke, što se pre pred sudom". "Navlastito zovu se *gosti* ljudi, koji su u mjestih na gradsku, varošku uredjenih iz raznih strana nastanjuju, da se bave obrtom" (*Prinosi*, 1, 331).

⁹² M. M. Vasić, *Žiža i Lazarica*: 121.

⁹³ Đurđe Bošković, »Novo Brdo.« *Godišnjak Muzeja južne Srbije*, Skoplje, 1 (1939), (p.o.). Cvito Fisković ne isključuje mogućnost da je neki dubrovački graditelj bio zaposlen u Novom Brdu, "možda upravo jedan od klesarske obitelji Bielmuševića, to više što se zna da je jedan njen član, Juraj, radio u Zahumlju". Boškovićeve se pretpostavke, dakle, ne mogu odbaciti "i one ulaze u isprepleteni djelokrug primorskih majstora u Srbiji i Bosni i Hercegovini, koji je potvrđen samo djelomično arhivskom građom, a u času kad se njihova prezimena oblikovahu ponajviše patronimično" (Cvito Fisković, *Eseji*. Split: Logos, 1982: 109).

⁹⁴ Stojan Novaković, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog 1349. i 1354*. Beograd, 1898. Novaković, poslije neuspjeha sa svojim prvim izdanjem (1870.), priređuje novo izdanje Zakonika na suvremeni srpski jezik po tekstu Prizrenskog rukopisa, dodajući nekoliko članova iz Atonskog, Bistričkog i Rakovačkog rukopisa, poštujući njegov autentični raspored. Iz ovog drugog izdanja Maretić je počeo ekscerpirati građu za ARJ.

⁹⁵ Uzgred, "na oko 200 m sjeveroistočno od tvrđave nalaze se temelji možda rimokatoličke crkve, odnosno tzv. Saska crkva (što je predmet arheologa!). Od prilike na pola puta između tvrđave i sela Bostana, na 2 km jugoistočno, vide se velike gomile stare šljake, koja je nekada ovdje bačena. Svakako da ni stare topionice, za preradu rude, nisu bile daleko" (Đ. Bošković, »Novo Brdo.«).

hercegu Stefanu, a još više iz hercegovog testamenta. Među ostalim, spominje se “контушь златом фигуран црвенога аксамита, а постален хелдами”. Pa zatim svita “плашт црленого аксамита с бисернеми парьтами”, također “постален хелдами”, koji je on 3. srpnja 1446. godine podigao iz ostave u Dubrovniku.⁹⁶ A Stefan pak ostavlja svojoj ženi Ceciliji “комад аксамита златом што но ће бити свите”, svite svoje druge žene Barbare ostavlja budućoj ženi njena sina Stefana, a Stefanu će od njegovih svita pripasti “шуба велика аксамита” koju mu je dao kralj Matija, zatim “шуба црлена гримиза съ златом подставлена... плашт црленого дамашкина съ златом, подставленъ чендомъ црленомъ”.⁹⁷ Herceg je pak sa svoga područja u Dubrovnik izvezio i do 2.000 libara crvca odjednom.⁹⁸

Ovaj smo tekst počeli sa zaboravljenim napitkom *alkemes*, tj. s *kermesom*, koji se pokazao kao provjereno sredstvo da sukno dobije “trajnu”, u ovom slučaju crvenu boju. Vidjeli smo da se boja dobivala iz određene sirovine biljnog, životinjskog ili mineralnog podrijetla. Kad je u pitanju *krmez* iz latinskih izvora ili *crvac* iz ćirilskih, Dubrovački arhiv ne daje odgovor od čega se on “proizvodio”. Znamo samo da se *chermisium* uvezio iz Bosne i Srbije i uglavnom izvezio u Italiju, i dakako, koristio se u Gradu za bojenje tkanina.

Nedoumice počinju s Konstantinom Jirečekom kada spominje izvoz *ćenovara*⁹⁹ iz Bosne (JirDu, 43). Poziva se na Diversisa, na mineralne produkte uvoza u Dubrovnik: “aurum, argentum, plumbum, *cremexinum*”. Ovaj zadnji proizvod u arhivskim se knjigama u Dubrovniku javlja kao: *carmosi*, *cremesis*, *crimisi*, *chermesi*, *charmusi*, *grimixo*, *cremesin*, *carmisinum*. Nakon filološke, ne baš uvjerljive analize, Jireček tvrdi da “u hladnim brdinama Bosne i Srbije nije domaća ova tvar za bojadisanje. Cremesino i crvac bez sumnje su rumenica (ćenovar), što se dobijaše u majdanima žive kod Kreševa, na brdu Avala kod Biograda, gdje nagjoše tragove negdašnje rudarske djelatnosti pa moguće i gdje drugogdje. Od talijanskog *cremisi* potječe sada uobičajeni izraz za rumenicu, *hrmza*¹⁰⁰” (JirDu, 91).

⁹⁶ *Stare srpske povelje i pisma*, prir. Ljub. Stojanović, I/1. Beograd-Sr. Karlovci: SKA, 1929: 59.

⁹⁷ *Stare srpske povelje i pisma*, prir. Ljub. Stojanović, I/1: 88-89; S. M. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*: 267.

⁹⁸ S. M. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*: 138.

⁹⁹ *Ćenovar* (tal. *cinabro*) - “cinober (sulfid žive); rumena boja. Jedino u HTRj (85).

¹⁰⁰ *Hrmza* - *auripigmentum* (ARj, 3, 702). “Živo srebro i hrmza kopa se kod Kreševa. Ali neumjetni kopači malo imaju koristi”. Ivan Jukić Banjalučanin (fra Frano, pseudonimom Slavoljub Bošnjak), *Zemljopis i povjestnica Bosne*. Zagreb, 1851: 6).

Jireček je za tu tvrdnju imao mnogo pristalica među povjesničarima. Ivan Božić se dvoumi podrazumijeva li se pod *crvcem* neka skupocjena mineralna boja ili hrastovi insekti. U prilog drugoj tezi idu ćirilski spomenici u Dubrovniku.¹⁰¹ Jirečekovo mišljenje uporno je branio Bogumil Hrabak¹⁰², a i Desanka Kovačević-Kojić.¹⁰³ Ignacij Voje također (*Kreditna trgovina*), ali u kasnijim radovima, izgleda, napušta “mineralnu teoriju”.¹⁰⁴ Prvi koji iznosi tezu da je *crvac* organska tvar je Sima M. Ćirković. Istina, kaže da je to neka “nepoznata materija”, ali značajna je konstatacija da se “crvac skupljao”, te pronalazi jedan ugovor s podacima koji to potkrepljuju¹⁰⁵ (*Herceg Stefan*, 137-138; v. bilj. 83).

Miklošič nas u LPal (1120) samo upućuje na bugarske izvore, ali je u EWS (33, s.v. čermī II.) iscrpniji:

“ČERVЪ: asl. čгѡѡъ, čгѡѡij. čгѡѡепъ, čгѡѡлјепъ *roth.* čгѡѡасъпъ, čгѡѡviti *röthen.* čгѡѡъпъ *julius.* nsl. črv. črljen. b. čгѡѡij, červij, čгѡѡij. čгѡѡep. čгѡѡepēja se *vb.* čгѡѡja, čгѡѡisvam *röthen.* s. crv. crva *wurmloch.* crven, crljen. č. červ, *alt* črv *červený, alt* črvený. červec *scharlachlaus.* p. czerw. czerwony, *alt* czerzwony. czerwotocz. polab. cārveny. os. čerǔ, čerǔjeny. ns. cerv. cervjeny. klr. červ. čyrva *collect* červeć *coccus polonicus, junius.* červenij, červlenij, červonij. wr. červeć *junius.* červonyj. r. červъ, *dial.* čerevъ. červa *collect.* červeць *kermes, Zusammenhang durch die rothe farbe. - magy.* cserebogár.”

Još jednom Miklošič objašnjava što je *crvac*.¹⁰⁶ Staroslavensko ime mjeseća srpnja čгѡѡъпъ, koji se za lipanj upotrebljava kod Bugara, Čeha i Poljaka (*červen, czerwiec*, ukratko “crvenik”), dolazi od insekta koji se zove *červec* - crvac, a ta se biljna uš skupljala oko Ivandana.¹⁰⁷

¹⁰¹ I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*: 306-307.

¹⁰² Bogumil Hrabak, »Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća.« *Istoriski zapisi* 8/1-2 (1955): 22-25.

¹⁰³ D. Kovačević-Kojić, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*: 146-147.

¹⁰⁴ Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*. Sarajevo: ANUBiH, Djela, 49, 1976; Ignacij Voje, *Prilog proučavanja domaćih trgovaca Srbije u 14. i 15. veku*. Beograd: SANU, 1970; Ignacij Voje, »Sukno iz Hercegnovega.« *Zgodovinski časopis* 19/20 (1965/6): 181-185; Ignacij Voje, »Trgovinske zveze med Dubrovnikom in Markami.« *Zgodovinski časopis* 30 (1976): 279-290; Ignacij Voje, »Argentum de glama.« *Istorijski časopis* 16-17 (1966-1967): 15-43; Ignacij Voje, »Prilog trgovini crvcem (chermesium) u srednjovjekovnom Dubrovniku.« *Istorijski časopis* 56 (2008): 101-116.

¹⁰⁵ ...*Omne et totum cremessi quod colliget aut colligere faciet et emet et mercabitur...*

¹⁰⁶ Franz Miklosich, *Die slavischen Monatsnamen*. Wien, 1867. (in: *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, 17, 1, Wien, 1868.), § 21, s.v. čгѡѡъ.

¹⁰⁷ Usp. *Materialy dlja istorii pismen vostočnyh, grečeskih, rimskih i slavjanskich* (Pavel Jakovlevič Petrov). Moskva: Selkovnikov, 1855; *Vlacho-bolgarskija ili dako-slavijanskija gramoty, sobrannija i objasnennija Jurijem Venelinym*. Sanktpeterburg, 1840.

U nekim dubrovačkim zadužnicima (ugovorima), osim suhoparne količine mjerene u librima, možemo naći i neke detalje koji govore o organskom porijeklu crvca.¹⁰⁸ Crvac mora biti *tantum sicum et staxionatum et mercadan-teschum* ili *tantam quantitatem sicci et asionati* (!) ili *minutu boni sutti et recipienti*.¹⁰⁹ Crvac, dakle, mora biti *staxionatus* (zreo, uležan)¹¹⁰, *siccus* (suh, osušen) *nitidus* (čist, očišćen)...

Vidi se da je to bio finalni produkt i da je u zaleđu Dubrovnika postupak sušenja i prerade crvca bio dobro poznat. Već samo skupljanje biljnih uši teško je i sporo. Kada se na biljci pojavi uš, tj. kad ženka počinje polagati jaja, na njoj ostaje nepokretna tri do četiri mjeseca. Slijedi postupak dehidracije da se dobije prašak. Za kilogram praha potrebno je “preraditi” oko 140.000 uši. Ne čudi stoga što je 1440. godine libra uši koštala skoro dukat.¹¹¹

Nema sumnje, slavenska riječ *crvac* i romanske varijante *kermesa* označavaju istu tvar (*chermesium*). Malo je vjerojatno da se neki mineral, derivat srebra ili olova, koristio za bojenje sukna. *Crvac* se u dubrovačkom notarijatu spominje od četrdesetih godina 15. stoljeća. U drugoj polovici stoljeća već ga je teže naći, što pbjašnjavaju tadašnja događanja - osmansko prodiranje na Balkan, “recesija” rudarskog, uopće karavanskog poslovanja “na stari način”, otkrivanje Novog svijeta... S druge strane, prošli su slavni dani manufakturne proizvodnje tekstila u Gradu. Vješti Dubrovčani znali su se brzo okrenuti novim, isplativijim poslovima.

¹⁰⁸ O tome je u kratkoj studiji pisao Svetozar Radojčić, »Crvac.« *Zograf*, Beograd, 2 (1967): 30-31.

¹⁰⁹ *Deb. Not.* sv. 20, f. 56, 57, 181; sv. 21, f. 68'; sv. 27, f. 161.

¹¹⁰ *Stasonatus* (tal. *stagionato*) - “zrio, odležan” (LL, 6, 1122-1123).

¹¹¹ S. Radojčić, »Crvac.«: passim.

Kratice izvorâ

Adok = *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika*, 1-2, Zagreb-Novi Sad: MH i MS, 1967.

AkLep = Vaso Tomanović, *Akcentat u govoru sela Lepetana*, *Južnoslovenski filolog* 14 (1935): 59-143.

Anali = *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* (*Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*; *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*; *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku*; *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku*), Dubrovnik, 1952. i dalje.

AnJI = *Anali Jadranskog instituta*, 1-4. Zagreb: JAZU, 1956-1968.

ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1-23. Zagreb: JAZU, 1880-1976.

Arkiv = *Arkiv za povĕstnicu jugoslavensku*, ur. Ivan Kukuljević Sakcinski, 1-12. Zagreb, 1851-1875.

ASPh = *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1876-1924.

BI = Franjo Iveković i Ivan Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 1-2. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta, 1901.

Blago = Jakov Mikalja (Jacobus Micalia, Micaglia), *Blago jezika slovin-skoga* (*Thesaurus linguae illyricae*). Loreto-Ancona, 1649-1651.

Bo = Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia, 1856; reprint: Milano, Martello, 1971.

Bogat = Jerolim Kavanjin, *Bogatstvo i uboštvo*, prir. Josip Aranza. Zagreb: JAZU, Stari pisci hrvatski, 22, 1913.

Brač = Petar Šimunović, *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Supetar: Brevijar, 2006.

CaPag = Nikola Kustić, *Cakavski govor grada Paga s rječnikom*. Zagreb: Društvo Pažana, 2002.

CSHR = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, 1-15 (a-dovolnĕ). Zagreb: Staroslavenski institut, Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkog instituta, 1991. i dalje.

ČDL = Mate Hraste, Petar Šimunović i Reinhold Olesch, *Čakavisch-deutscher Lexikon*, 1-3. Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1979-1983.

ČKS = Davorin Nemanić, *Čakavisch-kroatische Studien*, 1-3, Wien: Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, vol. 104, 105 i 108, 1883-1885.

ČLS = Wiesław Boryś, *Čakavske leksičke studije - praslavensko naslijeđe u čakavskome leksičkom fondu*. Varšava, 1999; preveo Nino Žodan. Zagreb: MH, 2007.

ČR = *Čakavska rič*. Split, 1970. i dalje.

DCr = Mate Tentor, *Der čakavische Dialekt der Stadt Cres (Cherso)*. *Archiv für slavische Philologie* 30 (1909): 146-204.

DEI = Carlo Battisti i Giovanni Alessio, *Dizionario etimologico italiano*. Firenze: Barbèra, 1950-1957.

Dict = Faust Vrančić (Faustus Verantius), *Dictonarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*. Venetiis: Apud Nicolaum Morettum, 1595; reprint: Zagreb, 1971, 1992.

Dizion = Ardelio Della Bella, *Dizionario italiano, latino, illirico*. Venezia: Presso Cristoforo Zanne, 1728; Ragusa: Typographia privilegiata, 1785.

Djela = *Djela*. Zagreb: JAZU/HAZU, 1882. i dalje.

DjMD - Marin Držić, *Djela*, prir. Frano Čale. Zagreb: CKD, 1987.

DR = Srećko Lorger, *Dalmatinske riči*. Zagreb: VBZ, 2008.

DTud = Luko Zore, *Dubrovačke tuđinke*. Beograd: SKA, Spomenik, 26, 1895.

DubD = Pero Budmani, »Dubrovački dijalekat, kako se danas govori.« *Rad JAZU* 65 (1883): 155-179.

Đurđ = Ignjat Đurđević, *Izbor iz dela*, prir. Zlata Bojović. Beograd: Prosveta, 1997.

EPR = Stefan Mladenov, *Etimologičeski i pravopisnъ rečnik na bълgar-skija knižovenъ ezikъ*. Sofija: Danov, 1941.

ERj = Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1-4. Zagreb: JAZU, 1971-1974.

ERSr = *Etimološki rečnik srpskog jezika*, (sv. 1, A; sv. 2, BA-BD; sv. 3, BE-BJ). Beograd: SANU, 2003, 2006, 2008.

ESSJ = France Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, 1-5. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 1976-2007.

ESSJ-Tr = *Etimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov - praslavjanskij leksičeskij fond*, ur O. N. Trubačeva. Moskva, 1974. i dalje.

EWA = Gustav Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: Karl J. Trübner, 1891.

EWS = Franc Miklošič (Fran, Franz Miklosich), *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1886.

Fiton = Nada Vajs, *Hrvatska povijesna fitonimija*. Zagreb: IHJJ, 2003.

Ga = Aldo Gabrielli, *Grande dizionario italiano* (CD-ROM). Milano: Hoepli, 2008.

Gazo = Ivan (Ioannis) Belostenec, *Gazophylacium, seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium*. Zagreb, 1740; reprint: Zagreb, 1972-1973, 1998.

GERj = Alemko Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec, 1993.

GGK = Damir Kalogjera, Mirjana Svoboda i Višnja Josipović, *Rječnik govora grada Korčule*. Zagreb: Novi Liber, 2008.

Glasnik = *Glasnik Društva srbske slovesnosti, Glasnik Srpskog učenog društva* (1-75). Beograd, 1842-1892.

GIZM = *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 1-12. Sarajevo, 1946-1957.

GOS = Josip Hamm, Mate Hraste i Petar Guberina, *Govor otoka Suska*. Zagreb: HDZb, 1, 1956. (rječnik: 150-185).

Gund1 = Dživo Gundulić, *Osman*, prir. Franjo Švelec. Zagreb: Školska knjiga, 1989.

Gund2 = Dživo Gundulić, *Suze sina razmetnoga; Dubravka*, prir. Franjo Švelec. Zagreb: Školska knjiga, 1976.

HA = Aristotel // Aristotelis, *De animalibus historiae*, libri X, (Graece et Latine), textum recensuit Iul. Caes. Scaligeri versionem Io. Gottlob Schneider, 1-4. Lipsiae, 1811.

HDZb = *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb: JAZU, 1956. i dalje.

HE = *Hrvatska enciklopedija*, ur. Mate Ujević, 1-5. Zagreb: Naklada Konzorcija Hrvatske enciklopedije (Izdavalačkog bibliografskog zavoda), 1941.-1945.

HER = *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, prir. Ljiljana Jojić, Ranko Matasović i dr. Zagreb: Novi Liber - EPH, 2004.

HKT = Jeronim Šetka, *Hrvatska kršćanska terminologija*. Split: Knjižnica "Marije", 1976.

HTRj = Dragutin Antun Parčić, *Rječnik hrvatsko-talijanski*. Zadar: Narodni list, 1901; reprint: Zagreb: ArTresor studio, 1995.

Im = Ivan Branko Šamija, *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*. Zagreb: Društvo Lovrečana, 2004.

IČ = *Istorijski časopis*. Beograd, 1949. i dalje.

IZ = *Istorijski zapisi*. Titograd (Podgorica), 1948. i dalje.

Iž = Žarko Martinović, *Rječnik govora otoka Iža*. Zadar: MH, 2005.

Jačke = Fran Kurelac, *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i željeznoj na Ugrih*. Zagreb: Slovi Dragutina Albrechta, 1871.

JaFa = Vojmir Vinja, *Jadranska fauna. Etimologija i struktura naziva*, 1-2. Split-Zagreb: JAZU - Logos, 1986.

JE = Vojmir Vinja, *Jadranske etimologije*, 1-3. Zagreb: JAZU - Školska knjiga, 1998-2004.

JF = *Južnoslovenski filolog*. Beograd, 1913. i dalje.

JIB = Bogoslav Šulek, *Jugoslavenski imenik bilja*. Zagreb: JAZU, 1879.

JirDu = Konstantin (Constantin) Josef Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelsalters*. Wien, 1899; *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjega vijeka*, preveo Božo Cvjetković. Dubrovnik: "Boškovićeve biblioteka", sv. 3, 1915.

JirIS = Konstantin Josef Jireček, *Istorija Srba do 1537. godine*, 1911; *Država i društvo u srednjovekovnoj Srbiji do 1459. godine*. Beč, 1912; Beograd: Knjižarnica Gece Kona, 1922-1923; *Istorija Srba*, drugo ispravljeno i dopunjeno izdanje, preveo Jovan Radonić. Beograd: Naučna knjiga, 1952, reprint: Beograd: Slovo ljubve, 1978; 1981; 1984; Beograd: Prosveta, 1988; Beograd: Zmaj, 1990; Beograd: Neven, 2006.

JirZb = *Zbornik Konstantina Jirečeka*, I, Beograd: SAN, Posebna izdanja, knj. 326, 1959.

Jud = Marko Marulić, *Judita*, prir. Milan Moguš. Zagreb: EPH, 2008.

Kolun = *Kolunićev zbornik - glagoljski rukopis iz 1468. godine*, transkripcija Matije Valjavca. Zagreb: JAZU, Djela, 12, 1892.

KosMet = Gliša Elezović, *Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta*, 1-2. Beograd: SDZb, 4 i 6, 1932, 1935.

LAM2 = Mirko Deanović, »Lingvistički atlas Mediterana II - anketa na Visu (Komiži).« *Rad JAZU* 344 (1966): 5-35.

Lekc = *Lekcionar Bernardina Splićanina*, prir. Tomo Maretić po prvom izdanju iz 1495. Zagreb: JAZU, 1885; reprint: prir. Josip Bratulić. Split: Književni krug, 1995.

LFr = Joško Božanić, *Lingua franca*. Split: Književni krug, 1997.

LILS - *Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko Badurina. Zagreb: Liber - Kršćanska sadašnjost, 1985.

Lik = Marko Čuljat, *Ričnik ličke ikavice*. Gospić: Lik@ press, 2009.

LL = *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae*, ur. Marko Kostrenčić i dr, 1-7, Zagreb: JAZU, 1969-1978.

LPal = Franc Miklošič (Franz Miklosich), *Lexicon palaeoslovenico-grae-co-latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumüller, 1862-1865.

LVJ = Andro Roki-Fortunato, *Libar viškiga jazika*. Toronto: vlastita naklada, 1997.

Manu = Bartol Kašić (*Bartholomaeus Cassius, Bartolomeo Cassio*), Manuskript bez naslova, hrvatsko/čakavsko-talijanski rječnik. Rim, 1599?; *Hrvatsko-talijanski rječnik s konverzacijskim priručnikom*, prir. Vladimir Horvat. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku, 1990.

MHJSM = *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*. Zagreb: JAZU/HAZU, 1877. i dalje.

MonCat = *Monumenta Catarensia*, 1-2, ur. Antun Mayer. *Prva knjiga kotorskih notara od god. 1326-1335*. Zagreb: JAZU, 1951. *Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*. Zagreb: JAZU i CANU, 1981.

MSerb = *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, prir. Fr. Miklosich. Viennae: apud Gulielmum Braumüller, 1858.

NH = Plinije (C. Plinius Secundus), *Historiae naturalis*, 1-5. Lipsiae (Leipzig): ex officina Caroli Tauchnitii, Editio stereotypa, 1830.

NpjB = Valtazar (Baltazar) Bogišić, *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa* (knjiga prva s raspravom o “bugaršticama” i s rječnikom). Biograd, 1878; reprint: Gornji Milanovac: Lio, 2003.

NpjMH = *Hrvatske narodne pjesme* (skupila i izdala Matica hrvatska), 1-10. Zagreb, 1896-1942.

NpjV = Vuk St. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, 1-6. Beč, 1841-1866; 7-9; Beograd, 1900-1902.

NU = *Narodna umjetnost* (polugodišnjak Instituta za etnologiju i folkloristiku). Zagreb, 1962. i dalje.

NZN-p = Miroslav Hirtz, *Rječniku narodnih zooloških naziva*, knj. 2: *Ptice* (aves). Zagreb: JAZU, 1938-1947.

Opis = Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković-Römer. Zagreb: Dom i svijet, 2004.

Osn = Đuro Daničić, *Osnove Srpskoga ili Hrvatskoga jezika*. Biograd, 1876.

Paljet = Luka Zore, »Paljetkovanje.« *Rad JAZU* 108 (1892): 209-236; 110 (1892): 205-236, 114 (1893): 221-236, 138 (1899): 55-69; 170 (1907): 200-230.

PavlSp = Mihovil Pavlinović, *Različiti spisi*. Zadar, 1875.

Pisc = Ivan Bandulavić, *Pisciole i evangelya* (iz 1613.), 1-2, prir. Elisabeth von Erdmann-Pandžić, Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 1997.

Pisni = Marko Marulić, *Pisni razlike* (Vončina, Moguš). Split: Književni krug, 1993.

Poljica = Frano Ivanišević, »Poljica. Narodni život i običaji.« *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 8 (1903): 183-336; 9 (1904): 191-326; 10 (1905): 11-111; reprint: Split: Književni krug, 1987; Priko: Društvo Poljičana “Sveti Jure”, 2006.

Poslov = Đuro Daničić, *Poslovice*. Zagreb, 1871.

Prinosi = Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, 1-2. Zagreb: JAZU, 1908-1922; reprint: Zagreb: Informator, 1975.

PripCG = Stjepan (Šćepan) Mitrov Ljubiša, *Pripovijesti crnogorske i primorske*. Dubrovnik, 1875.

Rad = *Rad JAZU/HAZU*. Zagreb, 1867. i dalje.

RapD = Marcel Kušar, »Rapski dijalekat.« *Rad JAZU* 118 (1894): 1-54.

RaZb = *Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića, i ostale pjesme Račinina zbornika*, prir. Milan Rešetar. Zagreb: Stari pisci hrvatski, 2, JAZU, ²1937.

RazD = Josip Ribarić, *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri*. Beograd: SDZb, 9, 1940.

RBK-ji = Vesna Lipovac-Radulović, *Romanizmi u Crnoj Gori - jugoistočni dio Boke kotorske*. Novi Sad: MBM-plas, ³2004.

RBK-sz = Srđan Musić, *Romanizmi u severozapadnoj Boki kotorskoj*. Beograd: Filološki fakultet BU, tom 41, 1972.

RešZb = *Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti*. Dubrovnik: Knjižara Jadran, 1931.

REW = Wilhelm Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Un, ⁵1972.

RGČ = Milan Kranjčević, *Ričnik gacke čakavščine - konpoljski divan*. Otočac: Katedra Čakavskog sabora pokrajine Gacke, 2004.

RHRj = Velko Kajtazi, *Romsko-hrvatski i hrvatsko-romski rječnik*. Zagreb: Odjel za orijentalistiku Hrvatskog filološkog društva i udruga "Kali Sala", 2008.

Ribanje = Luko Zore, *O ribanju po dubrovačkoj okolici sa dodatcima iz ostalog našeg primorja*. Zagreb, 1869 (p. o. iz Arkiv, 9).

RibIJ = Rikardo d'Erco, *O ribolovu na istočnom Jadranu*, rukopisnu građu prir. Branko Sambrailo. Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1973.

Rics = Jose Voltiggi Istrijanin (Giuseppe, Josip Voltić), *Ricoslovník illirickoga i nimacskoga jezika*. Bacs (Vienna): u pritesctenici Kurtzbecka, 1803; izbor iz *Ričoslovníka* u: *Bečka pisma* (135-261), ur. Zvanje Črnja. Pula-Rijeka, 1981.

Riv = Ladislav Radulić, *Rječnik rivanjskoga govora*. Zadar: Matica hrvatska, 2002.

RjBG = Jure i Pere Dulčić, »Rječnik bruškoga govora.« *Hrvatski dijalektološki zbornik JAZU* 7/2 (1985): 381-747.

RjDG = Mihailo Bojanić i Rastislava Trivunac, *Rječnik dubrovačkog govora*. Beograd: SDZb, 49, SANU, 2002.

RjDZ = Ivica i Filip Gusić, *Rječnik govora Dalmatinske zagore i Zapadne Hercegovine*. Zagreb; vlastita naklada, 2004.

Rjecs = Joakim Stulli Dubrocsanin, *Rjecsňsloxyje komu donosuse upotreb-ljenja, urednia, mucsnia istieh jezika krasnoslovja nacsini, izgovaranja i pro-rjecsja* (Illir. Ital. Latin.), 1-2. Dubrovnik: po Antunu Martekini, 1806; reprint: München: Verlag Otto Sagner, 1985.

RjKG = Pavao Mardešić-Centin, »Rječnik komiškoga govora.« *Hrvatski dijalektološki zbornik JAZU* 4 (1977): 265-321.

RSA = *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (1-17, A-opovo), Beograd: SANU, 1959. i dalje.

Ru = *Dizionario italiano* (Diego Meldi et al.), Rimini: Rusconi libri, 2004.

Ruk = Franjo Mohorovičić-Maričin, *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice*. Rijeka-Opatija-Matulji: Adamić, 2001.

RV-kar = Radovan Vidović (rkp., bilješke na karticama iz ostavštine).

RZN = Bogoslav Šulek, *Rječnik znanstvenog nazivlja (hrvatsko-njemačko-talijanski)*. Zagreb: Narodna tiskara, 1874. i 1875; reprint: Zagreb: Globus, 1990.

SDS = Roberto de Visiani, *Stirpium Dalmaticarum specimen*. Patavii: Typis Crescinianis, 1826; »Catalogus.«, u: Robert Visiani, *Ogled dalmatinskog bilja*, preveo Jure Radić. Split: Čakavski sabor, 1978: 150-179.

Senc = Stjepan Senc, *Grčko-hrvatski rječnik*. Zagreb, 1910; reprint: Zagreb: Naprijed, 1988.

SenjRj = Milan Moguš, *Senjski rječnik*. Zagreb-Senj: JAZU i Matica hrvatska, 2002.

SES = Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan, 2003.

SEW = Erich Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Un, 1908.

SEZb = *Srpski etnografski zbornik*, Beograd: SKA, 1894. i dalje.

ShRRj = Rade Uhlik, *Srpskohrvatsko-romsko-engleski rečnik*. Sarajevo: Svjetlost, 1983.

SkT = Petar Skok, »Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku.« *Slavia*, Praha, 15/2 (1937): 166-190; 15/3 (1937): 336-366; 15/4 (1937): 481-505.

Slav = Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, I. Zagreb: Jadranski institut JAZU, 1950.

Slava = Jakov Armolušić Šibenčanin, *Slava xenscha i protivni odgovor*. U Padui: po Giuliu Chrivelaru, 1643; reprint i transkripcija, prir. Dunja Fališevac i Stjepan Damjanović. Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", 1993.

Smo = Božo Baničević, *Rječnik starinskih riječi u Smokvici na Korčuli*. Žrnovo: Župni ured Žrnovo, 2000.

SPH = *Stari pisci hrvatski*. Zagreb: JAZU/HAZU, 1869. i dalje.

SrRj - Vuk St. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinski-jem riječima*. Beč, 1852; reprint: Beograd: Nolit, 1977.

Star = *Starine*. Zagreb: JAZU/HAZU, 1869. i dalje.

StDub = *Statut grada Dubrovnika 1272*, preveli Mate Križman i Josip Kolanović. Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik, 1990.

StsLRj = *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*, sastavili Stjepan Damjanović i dr. Zagreb: Matica hrvatska, 2004.

ŠtD = Milan Rešetar, *Der štokavische Dialekt*. Wien: Schriften der Balkankommission, Linguistische abteilung, I, VIII, Alfred Hölder, 1907.

Stud = Ivan Babić, *Studenački rječnik*. Studenci: Župni ured Studenci, 2008.

SvP = *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta* (Đuro Daničić, Vuk St. Karadžić). London: izdanje britanskoga i inostranoga biblijskog društva, 1962.

Term = Petar Skok, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu. Od koga naučiše jadranski Jugosloveni pomorstvo i ribarstvo*. Split: Jadranska straža, 1933.

To = Niccolò Tommaseo, *Dizionario della lingua italiana*, I-II, ur. Guido Biagi. Torino: Unione Tipografico, ^{4a}1938; [ur. Diego Meldi, Fratelli Melita. La Spezia, 1900].

ToBe = Niccolò Tommaseo, Bernardo Bellini, *Dizionario della lingua italiana*, I-VIII (IX). Torino (Napoli, Pisa, Roma): Unione Tipografico-editrice torinese, 1865-1879; reprint: Milano: Rizzoli, 1977; CD-ROM, Bologna: Zanichelli, 2004.

Turc = Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, ⁴1979.

Uvit = Ivan Matija Skarić (Škarić), *Sveto pismo staroga i novoga uvita*, 1-12. Beč, 1858-1861.

VAn = Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb, ³1998. (*Veliki Anić*, CD-ROM, Novi Liber, 2003).

Vila = Juraj Baraković, *Vila Slovinka*, prir. Franjo Švelec. Zagreb: SHK, 53, Matica hrvatska, 2000.

VjEM = *Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu*, 1-4. Zagreb, 1935-1938.

Vrbnik = Ivan Žic, »Vrbnik na otoku Krku. Narodni život i običaji.« *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 4 (1899): 221-243; 5 (1900): 201-252; 6 (1901): 1-52; 7 (1902): 295-353; 15 (1910): 161-203; »Fraze i poslovice (Vrbnik na Krku).« 20 (1910): 89-121, 254-284; »Gojeće životiña (Vrbnik na Krku).« 21 (1917): 17-45; »Vrbnik (otok Krk).« 33 (1949): 5-74; reprint: Rijeka-Zagreb-Krk: Adamić, 2001.

Vrg = Blaž Jurišić, *Rječnik govora otoka Vrgade*. Zagreb: JAZU, 1973.

ZadLec = Milan Rešetar, *Zadarski i Ranjinin lekcionar*. Zagreb: Djela, 23, JAZU, 1894.

ZbBog = Baltazar (Valtazar) Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena*. Zagreb: JAZU, 1874.

ZbMS = *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, Novi Sad, 1984. i dalje.

ZbNŽO = *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Zagreb: JAZU, 1-52, 1896-1991.

ZgBibl = *Biblija*, ur. Bonaventura Duda, Jure Kaštelan. Zagreb: Stvarnost, 1968.

ZgČ = *Zgodovinski časopis* (glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije). Ljubljana, 1947. i dalje.

Zi = Nicola Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli, ¹²2002.

Župa = Melita Bego-Urban, *Da se ne zaboravi - riječi, pojmovi, uzrečice*. Čibača: Humanitarno društvo Župe Dubrovačke, ²2004.

Napomena: Literatura koja nije označena kraticom navodi se u bilješkama, rjeđe u tekstu.

Indeks

alizarin	crjen	črjen	granota
alkermes	crljen	črljenica	granova
alkermoš	crljen	Črman Kal	granovka
ardečovka	crljen	črmni	grimez
bagarka	crljenica	črnika	grimezan
bagarka širokozjala	crljeno	Črnika	grimis
bagor	Crmnica	Črnika	grimisni
bagra	crnika	črv	grimiz
bagrem	Crnike	črvak	grimizan
bagremica	Crnikovac	črvić	gvad
bagren	crvac	črvilo	hrdobrad
bagrenac	crvak	črvit	hrdobrada
bagriti	crvenilica	ćenovar	Hrdobrada
bakriti	Crvnica	drag granat	hrdoroga
Božava	čarjien	farbovnik	hrmza
broč	čarnika	fernambuk	karmin
bročati	Čarnika	garančin	kermes
broć	Čarnikovac	glastar	kermezinski
broćanica	čarnjen	gran	korka
broćast	čarvit	grana	krap
broće	černek	granadina	krga
broćenje	černi	granar	krimez
broćev	černi vosk	granaša	krimezati
broćište	červiti	granat	krimiz
broćiti	česmika	granata	krimiž
broćnjak	česmina	granat-dragac	krjka
cer	česmrka	granatina	krka
cerenica	Česvin dol	granat-jabuka	krmez
cernika	česvina	granava	Mala Česvinova
cerovo drevo	čorv	graničast	mogran
cevjen	črijesliti	Granić	mogranj
corv	črijeslo	granikula	obagriti

obakriti	rdina	ruj	skarlat
oričelo	rdlo	rujan	skarlatina
oštrika	rdobrad	rujat	skerlet
pagar	rdobrada	rujavac	skrlat
paragun	Rdobrada	rujen	skrlato
parpor	rdoroga	rujevik	skrlet
pernambuk	rđa	rujevina	skrletina
pobagriti	rdobrda	rujika	surma
pobakriti	realgar	rujka	surmeđan
pomagrana	recaj	rujota	surmeđanluk
porfid	recelj	rumenica	surmenast
porfira	robustan	rumenilo	šarlah
porfirni	rucaj	rus	šilina
prmpor	rucalj	rusa	škrlat
prpa	rucej	Rusaje	škrlato
prpolj	rucela	rusalj	škrlat
prpor	rucelj	Rusalje	varsilo
prpoška	rud	rusica	varsilj
purpur	ruda	rusičica	varzilanje
purpura	rudac	rutka	varzilast
raserviti se	rudača	ruzej	varziliti
rastočko crvenilo	rudeš	sač	varzilo
rastok	rudeši	sandarah	varzilj
raztočko crvenilo	rudež	sandarak	Vela Česvinova
raztok	rudeži	sil	volak
rdan	rudinast	silina	Vrgada
rdar	rudka	siljina	zabagriti
rdečina	rudnjača	sinjavica	zabakriti
rdečovka	rudnjaja	sinjavina	

THE SEMANTIC WORLD OF TINTS AND DYES: *CRVAC* IN FIFTEENTH-CENTURY DUBROVNIK

SREĆKO LORGER

Summary

This article discusses a variety of terms for the red dyes used on the eastern coast of the Adriatic in the fifteenth century, their etymology and application based on archival documents, ethnological records, literary writings, dictionaries and many other sources.

Special attention is paid to the substance in the Latin sources commonly referred to as *chermisium* (*cremexinum* and similar forms), and in the Cyrillic documents as *crvac*. According to the evidence, it was imported from Bosnia and Serbia and exported to Italy, its main use being for dyeing fabrics in the Dubrovnik workshops. As to the actual nature of this substance, the historians tended to follow in the footsteps of K. Jireček, who erroneously described it as a mineral product imported from the Balkan mines (antimony trioxide and trisulphide from the mineral Kermesite). The first to come forward with a thesis that *crvac* is an organic substance was Sima M. Ćirković. Although he could not determine its exact nature, he found a contract from which it was evident that the substance was 'collected'. Some Ragusan contracts contain details which testify to the organic origin of *crvac*, as the latter was to be ripe (*staxionatus*), dry (*siccus*), purified (*nitidus*). Actually described is a scale insect known as *Coccus ilicis*, a pest of the Mediterranean oak (*Quercus ilex*). While laying eggs, the female insects remain inactive for a few months, and that is when they are collected. After being dried in the sun, a fine powder material is obtained. One hundred and forty thousand insects are needed for one kilogram of powder. Thus it is not surprising that in 1440 at the Dubrovnik market one *libra* of *Coccus* was traded for almost one ducat.

In Ragusan documents *crvac* is mentioned from the 1440s onwards. In the latter half of the fifteenth century it is rarely mentioned, which may be accounted by the recession in the hinterland due to the Ottoman invasion. More important was the fact that the production of cloth in Dubrovnik witnessed a decline, forcing the Ragusans to seek new, more lucrative economic activities.